

TARTU RIIGLIK ÜLIKOOL

NSVL AJALO O KATEEDER

SISSEJUHATUS

REFORMATSIOONI SOTSIAAL-MAJANDUSLIKUD JA

POLIITILISED EELDUSED EESTIS

D i p l o m i t ö ö

Aigar Vahemetsa,
ajal.-osak. V kurs.

Juhendaja:
van.õp. S. Vahtre

SISSEJUHATUS

Reformatsiooni all tuleb mõista keerulist ühiskondlik-poliitiliste liikumiste kompleksi, mis langeb ajaliselt ühte kodanlike elementide tekkimisega Euroopa ühiskonnas. Reformatsiooni sotsiaalseiks kandjaiks olid erinevais riikides väga mitmekesised ühiskondlikud jõud ning vastavalt sellele oli erinev reformatsiooni revolutsioonilisuse ulatus¹.

Marksistlikus ajalookirjanduses jaotatakse reformatsiooni liikumist tema põhikoldes Saksamaal kahte eri etappi: esiteks luterlik reformatsioon, mille kandjaiks olid linnabürgerlus ja vürstid ning teiseks Thomas Müntzeri juhitud plebeilik-talupoeglik liikumine, mille teravaimaks avaldusvormiks oli saksa talupoegade sõda aastal 1525. Kuigi ühiskondlikud klassid, kes võtsid osa reformatsiooni liikumisest, omasid erihuve, mis tihti sattusid omavahel vastuollu, iseloomustab reformatsiooni tervikuna tema suunatus katoliku kiriku vastu.

Ristusideoloogia oli feodaalse reformatsiooni valitsevaks pealisehituse vormiks. Selle ideoloogia kõige iseloomulikumaks kandjaks oli katoliku kirik, kes keskendas enda kätte jagamatult ühiskonna ideoloogilise

¹ Vt. diskussiooni ajakirjas "Вопросы истории", 1956.a. Nr.12; 1957.a. Nr.Nr.6 ja 8; 1958.a. Nr.Nr.1,2 ja 4.

juhtimise ja avaldas otsustavat mõju keskaegsete Euroopa-rahvaste poliitiliste saatuste kujunemisel. F.Engelsi väljenduse järgi esines kirik keskajal "valitseva feodaalse korra kõige üldisema sünteesi ja kõige üldisema sanktsiooni osas"¹.

Oma teoses "Sotsialismi areng utoopiast teaduseni" märgib aga F.Engels õigusega, et enne kui antifeodaalsed jõud said astuda võitlusse ilmaliku feodalismiga igas riigis eraldi, oli vaja purustada tema püha organisatsioon - katoliku kirik². Sellepärast võime reformatsiooni kõige laiemas mõttes defineerida, kui kirikliku feodalismi vastu suunatud revolutsioonilist liikumist. Arusaadav, et selline liikumine sai teostuda vaid juhitud religioossesse vormi valatud ideoloogiast. Kuid teisest küljest sai sellisel liikumisel olla üksnes sel juhul ühiskondlikku sügavust, kui ta langes ühte teda kandvate klasside majanduslike huvidega.

Kirjas Kautskyle 21.maist 1895.a. avab F.Engels dialektiliselt reformatsiooni ühiskondlik-poliitilise sisu. "Sa ei tabanud mitte täielikult," kirjutab Engels, "olukorda maailmaturul, kuivõrd sellest võib juttu olla - Saksamaa rahvusvahelist majanduslikku olukorda XV sajandi lõpul. Ainult see olukord selgitab, miks bürgerlik-plebeilikul liikumisel religioosses vormis, mida tabas kaotus Inglismaal, Madalmaades, Böömimaal, võis ol-

1 К.Маркс и Ф. Энгельс, Избранные произведения, том II, осполитиздат, 1952, lk.93.

2 Ф. Энгельс, Крестьянская война, lk.34.

la teatud edu Saksamaal XVI sajandil: see on tema religioosse maskeringu edu, samal ajal kui kodanliku sisu edu jäi järgneva sajandi osaks, maailmaturu uuele suunale orienteeruvate riikide: Hollandi ja Inglismaa osaks"¹. Seega on ka arusaadav, miks reformatsiooniga läks vähemal või suuremal määral kaasa mitmeid ühiskondlikke kihte (bürgerlus, vürstid, rüütlid), kes ei olnud huvitatud feodalismi täielikust purustamisest ja veel enam, kes astusid otseselt välja nende ühiskondlike jõudude (linnaplebeid, talupojad) vastu, kes püstitasid katoliku kiriku organisatsiooni purustamisest kaugeleulatuvamaid nõudeid.

Käesoleva töö ülesandeks on välja selgitada need nähtused Eesti XVI sajandi alguse ühiskondlik-majanduslikus baasis ja pealisehituses, mis olid eelduseks reformatsiooni liikumise tekkimisel XVI sajandi 20-ndate aastate keskpaiku. Selleks antakse ülevaade katoliku kiriku organisatsiooni struktuurist, millele vajutas tugeva pitseri feodaalne killustatus. Erilist rõhku on asetatud eesti pärisorjuslike talupoegade majandusliku eksploateerimise analüüsile katoliku kiriku poolt. Samuti on leidnud käsitlemist probleem ristiusu ideoloogia omaksvõtu ulatusest talupoegade poolt ja nende vastupanu vormidest selle ideoloogia pealetungi vastu. Selle

¹ K.Marx und F.Engels, Ausgewählte Briefe, Berlin, 1953, lk.589.

probleemi lahendamine annab meile võtme reformatsiooni omapära mõistmiseks Eestis, mille üheks tähtsamaks tunnemärgiks oli talupoegade suhteliselt tagasihoidlik osavõtt reformatsiooniliikumisest. Mõningal määral on valgustatud ilmalike feodaalide vastuolu nn. vaimulike feodaalidega, mis keskaegse ühiskonna klassistruktuuri keerulisuse juures oli sisuliselt üheks klassivõitluse vormiks kahe eri liiki feodaalide grupi vahel suurema osa pärast talupoegade eksploateerimisel. Eesti linnades toimunud ühiskondlikest protsessidest reformatsioonieelsel perioodil on peetud antud teema suhtes tähtsamateks linna erinevate sotsiaalsete kihtide suhtumise väljaselgitamine katoliku kirikusse, linnade vastuolu vaimulike feodaalidega ja üksikute ketserlike õpetuste algete esinemist.

Probleemi - reformatsiooni sotsiaal-majanduslikud ja poliitilised eeldused Eestis - süvenemiseks on vaja-lik anda mõningane ülevaade selle küsimuse käsitlemisel esinenud kontseptsioonidest. Asumata siinjuures Eesti reformatsiooni ajaloo historiograafia üksikasjalikule vaatlusele, piirdume balti-saksa ja kodanlike kontseptsioonide üldiseloostamisega. Balti-saksa historiograafia vaatlemine reformatsiooni eelduste käsitlemisel re-dukseerub sisuliselt L.Arbusowi laiaulatusliku uurimuse "Die Einführung der Reformation in Liv-, Est- und Kur-land" põhiseisukohtade väljaselgitamisele, kuna see teos üldistas kõik senise ajaloo uurimise saavutused ses

valdkonnas¹ ja oli lähtepunktiks nii edasistele üldkäsitlustele kui ka uurimustele mõnes kitsamas küsimuses².

Kõigi balti-saksa ja enamike eesti kodanlike uurimuste ideoloogiliseks lähtepunktiks reformatsiooni ajaloo käsitlemisel oli veendumus pealisehituslike nähtuste (poliitika, usk) primaarsusest ja ristiusu tingimusteta progressiivsusest ajaloo protsessis. Selline kontseptsioon tingis lähenemise reformatsioonile kui kõigepealt teatud muudatusele valitsevais religioosseis vaateis ja kiriku organisatsiooni struktuuris. Arusaadav, et sellisest lähenemisest tulenes reformatsiooni eelduste täiesti idealistlik mõistmine.

Reformatsiooni tekkepõhjuseid nähti vaid poliitilise ja vaimse elu sfääris, kusjuures peamisteks loeti Saksamaalt tulevaid ideelisi mõjutusi. Hoopis puudulikult käsitleti reformatsiooni majanduslik-sotsiaalseid eeldusi.

¹ Carlblom, Entwurf zur Kirchen- und Religionsgeschichte Ehstlands, Reval 1850; Brachmann, Die Reformation in Livland, Riga, 1850; Helmsing, Die Reformationsgeschichte Livlands, Riga 1868; Ripke, Die Einführung der Reformation in den baltischen Provinzen und Dr. Martin Luthers persönliche Beziehungen zu derselben, Peterburg 1883; Bienemann, Die Anfänge unserer Reformation im Lichte der revalen Rathsarchivs, Riga 1882; Bienemann, Aus Livlands Luthertagen, Reval 1883; Schiemann, Materialien zur Geschichte der Reformation in Riga und Reval, Reval 1894.

² Pohrt, Reformationsgeschichte Livlands, Leipzig 1928; Pohrt, Zur Frömmigkeitgeschichte Livlands zu Beginn der Reformationszeit, Riga 1925; Arbusow, Reformationsgeschichtliche Forschung und Darstellung in Lettland und Estland, Leipzig 1939.

L.Arbusowi arvates olid reformatsiooni eeldusteks põhiliselt kaks vastuolu - esiteks nn. vaimses sfääris vastuolu inimeste religioossete vajaduste ja nende realiseerimise võimaluste vahel ning teiseks - "ilmalikus sfääris" - vastuolu kirikliku võimu (paavst, piiskopid) ja ilmaliku võimu (vürstid, linnad, vasallid) vahel.

Kuigi Liivimaa olevat "avastatud", Arbusowi kontseptsiooni järgi, ristiusule ja saksa kultuurile mitte tänu paavstile, vaid tänu "saksa rahva laienemistungile"¹, oli paavst see jõud, mis olevat annud tolleaegsele usu- lisele vaimustusele sellise hoo, mis võimaldas võidetud maid säilitada ja lülitada ühtsesse õigus- ja valitsemisüsteemi. Kuid samal ajal olevat tsentralisatsioon nihutanud esiplaanile keskpunkti huvid kohalike huvide kahjuks. Sellel pinnal olevat tekkinud vastuolu kohalike paavstivõimu esindajate (piiskopid) ja kohalike ilmaliku võimu esindajate (ordu, vasallid) vahel. Seda vastuolu süvendas katoliku kiriku üldine ilmalikustumine, mis avaldus materiaalsete huvide esiplaanile sead- mises ja mis viis kiriku autoriteedi langemisele². Reformatsioonieelsel perioodil olevat selle tagajärjel vähenenud vaimuliku võimu osatähtsus riiklikes asjus³. Oma võimu vähenemist püüdsid kirikuvürstid pidurdada vaimulike karistus- ja võimuvahendite (eeskätt kiriku-

¹ Arbusow, Reformation, lk.12.

² ibid., lk.10.

³ ibid., lk.36.

vanne) rakendamisega "ilmalikus sfääris", mis olevat toonud kaasa kirikuvastase opositsiooni süvenemise¹.

Kuid see poliitiline vastuolu polevat iseenesest olnud veel määrav, kuna balti-saksa ajaloolaste arvates toimunud ajaloo otsustavad sündmused nn. "vaimses sfääris". XVI sajandi algul olevat rahvas üle elanud suurt religioosete vajaduste kasvu, mis ilmnenu kiriklike annetuste, palverännakute ja muude "jumalakartlike tegude" rohkenemises. Eriti olevat sellisele "usulisele tõusule" Liivimaal aidanud kaasa "võidukas venevastane sõda aastail 1501-1503. Kuid teiselt poolt olevat need "religioossed otsingud" põrganud vastamisi katoliku kiriku moraalse mandumisega, mis tekitanud usklikes nördimust ja pahameelt².

Selline kontseptsioon on täiesti väär ja ajalooliste faktidega põhjendamatu, kuna meil ei ole esiteks andmeid mingist erilisest usulisest tõusust XVI sajandi algul ja isegi kui meil need andmed oleksid, ei aitaks need kuigi suurel määral lahti mõtestada ajaloo protsessi olemust, kuna otsustava tähtsusega pole siin mitte nähtused pealisehituses, s.t. inimeste teadvuses, vaid nähtused ühiskondlikus baasis, s.t. ühiskondlikus tootmises.

Vähe tähelepanu pühendasid balti-saksa ajaloolased

¹ Arbusow, Reformation, lk.157.

² ibid., lk.86 j.j.

eesti talurahva vahekorrale ristiusu ja katoliku kirikuga. Lähtudes ristiusu vajalikkuse dogmast, põhjendasid nad ristiusu omandamise puudulikkust talupoegade poolt mitte raske kirikliku ekspluateerimisega, vaid katoliku preestrite saamatusega talupoegi küllaldaselt mõjutada¹. Talurahva sõja ärajäämise reformatsiooni perioodil tuletas L. Arbusow talupoegade heast majanduslikust olukorrast². Selle väärseisukoha on nõukogude ajalooteadus täielikult kummutanud³.

Eesti kodanlik ajalooteadus ei toonud reformatsiooni küsimuse käsitluse peaaegu midagi uut. Suuremad üldkäsitlused "Eesti ajalugu" ja "Eesti rahva ajalugu" lähtusid Arbusowi põhiskeemist, tuues mõnevõrra uut materjali vaid paganlike usukommete säilimisest. Otseselt kiriku ja reformatsiooni ajaloole pühendatud teosed Silla "Eesti kirikulugu" ja koguteos "Usupuhastus eestlaste maal" lähtusid puht luterliku propaganda seisukohtadelt ega kujutanud endast teaduslikke uurimusi. Ainukesed reformatsiooni põhjused, mida piiskop Kukk "Usupuhastus eestlaste maal" sissejuhatuses ära suudab tuua, on "sügavad hingetarvidused ja kirikupuhastuse tarvilikkuse äratundmine"⁴.

Eesti nõukogude historiograafia, olles kvalitatiivselt uus aste eesti ajaloo lahtimõtestamisel, on andnud

¹ Arbusow, Reformation, lk.24-25.

² ibid., lk.26.

³ Ligi, Eesti talurahva olukord, lk.203-216.

⁴ Usupuhastus eestlaste maal, lk.22.

reformatsiooni probleemi marksistliku üldkäsitluse, kuid pole seni veel andnud monograafilist uurimust.

Kolmeköitelise "Eesti NSV ajaloo" I köide pühendab reformatsiooni käsitlemisele vaevalt neli lehekülge trükitudnteksti¹, millest ligi poole võtab oma alla reformatsiooni teoreetiline lahtimõtestamine ja lühike ajalooline ülevaade sündmustest Lääne-Euroopas. Ühiskondlik-poliitilisi vastuolusid Eestis, mis viisid reformatsiooni perioodi kokkupõrgeteni, otseses seoses reformatsiooni puudutava alalõiguga ei käsitleta, mistõttu jääb mulje, et reformatsiooni liikumise tekkimisel osutus väljastpoolt tulev reformatsiooni propaganda olulisemaks kui maa sisemisest olukorrast väljakasvanud tegurid.

Katoliku kiriku reaktsioonilist osa eesti rahva ajaloos käsitleb A.Vassar kogumikus "Religiooni ja ateismi ajaloost Eestis". A.Vassar avab võrdlemisi ulatusliku materjali baasil eestlaste ristiusustamise probleemi, näitab katoliku kirikut kõigepealt kui eesti talurahva ekspluateerijat ja vaimset uimastajat. Tähelepanu osutatakse eesti talurahva võitlusele katoliku kiriku vastu ja ketserlikele liikumistele linnades. Veenvalt võitleb A.Vassar eesti rahva rassistliku alavääristamise, rändmunkade tegevuse üldistamise ja katoliku kiriku progressiivse osa kunstliku väljaotsimise balti-saksa ja

¹ Eesti NSV ajalugu, I k., lk.264-269.

kodanlike väärkontseptsioonide vastu. Puudulikult on esitatud andmeid katoliku kiriku võimu majanduslikest alustest, eeskätt feodaalsest maavaldusest, samuti ei anta süstematiseeritud ülevaadet eesti talurahva ekspluateerimisest katoliku kiriku poolt.

Väärtuslikku materjali reformatsiooni perioodi majandusliku baasi kohta annab H.Ligi oma kandidaadi dissertatsioonis "Eesti talurahva olukord ja klassivõitlus Liivi sõja algul (1558-1561)". H.Ligi uurimuse tulemused mõisamajanduse arengu ja eesti talurahva ekspluateerimise analüüsimisel on vältimatud reformatsiooni liikumise majanduslik-sotsiaalsete juurte leidmisel.

... ja 7 feodalkonda (Viljandi, Tallinn, Pärnu ja Raral) ja 7 feodalkonda (Järva, Lääne, Harju, Vastaru, Võõre, Hävere ja Haasilinn). Kortu- ja feodalkondade läänistamata alad jagunesid osavõtte aadlikkondadele ehk mõisa-aleksidele, millele osotasid mõisid omanikud ehk junkrid (Landrecht, Antonski).

Kuigi Saksa ordu oli oma Rooma residendirahva prokuratori kaudu otseselt allutatud paavstile, kujutas ta endale omapärase, raskelt aristokraatlikke kollakollaseid linallike värviliseid, mis oli minetanud oma puhtkirj-likud funktsioonid. Ordu võimukandjad ei täitnud ise re- sidentsisid rüütel, vaid selleks olid need eriline

¹ Eesti NSV ajalugu, I köide, lk 200; Eesti NSV ajalugu, II köide, lk 144-150, lk 156 j.
² Kirjandus, Reformatsioon, lk 21.

I

KIRIKU POLIITILINE ORGANISATSIOON JA FEODAALNE MAA-
VALDUS EESTIS REFORMATSIOONIEELSEL PERIOODIL

XVI sajandi alguses jagunes kogu poliitiline võim Eesti alal Saksa ordu Liivimaa haru ja piiskoppide ning feodaalsete seisuste - mõisnike ja linnade vahel.

Liivimaa orduharu, mis allus vaid formaalselt ordu kõrgmeistrile Preisimaal, valdas suuremat osa Eesti territooriumist, mis jagunes tsentralistliku printsipi alusel 4 komtuurkonda (Viljandi, Tallinn, Pärnu ja Kursi) ja 7 foogtkonda (Järva, Karksi, Narva, Vasknarva, Toolse, Rakvere ja Maasilinna) Komtuur- ja foogtkondade läänistamata alad jagunesid omakorda ametkondadeks ehk mõisaaladeks, millede eesotsas seisid opmanid ehk junkrud (Landknecht, Amtmann)¹.

Kuigi Saksa ordu oli oma Roomas resideeruva prokuraatori kaudu otseselt allutatud paavstile², kujutas ta endast omapärast, rangelt aristokraatlikku kollektiivset ilmalikku vürstivõimu, mis oli minetanud oma puhtkiriklikud funktsioonid. Ordu võimukandjad ei täitnud ise religioosseid rituaale, vaid selleks olid neil erilised

¹ Eesti NSV ajalugu, I k., lk.240; Eesti ~~NSV~~ ajalugu, II k., lk.144-150, lk.188 jj.

² Arbusow, Reformation, lk.1.

vaimulikud isikud¹. Sellepärast ei saa me vaadelda ordu antud etapil kui katoliku kiriku organisatsiooni ühte osa, hoolimata sellest, et ordu võimukandjad olid tihe-
dalt seotud katoliku kirikuga.

Seda seisukohta selgitab kaasaegsete kirikliku või-
mu esindajate suhtumine orduisse. Riia peapiiskopkonda kuuluv Ermlandi piiskop Lukas kaebas 1496.a. oma kirjas paavstile, et ordu on jätnud hooletusse vaimuliku elu, lasknud tühjuda palvemajadel (oratoriis desertis ocio torrent), ordu tarbeks kiriku poolt ellukutsutud hospi-
tale ei leiduvat enam. Rooma kirikule ei osutavat ordu mingeid teeneid, vaid vastupidi - pööravat oma relvad vaimulike isikute vastu. Sellest kõigest teeb piiskop järelduse, et ordu liikmeid ei saa enam vaadelda kui vaimulikke, vaid kui ilmalikke isikuid².

Ordu ilmalikustumine ja tema huvide kokkupõrked Liivimaa kiriklike võimudega maa sisemiste väärtuste jagamisel³ ei tähendanud seda, et ordu poleks kaitsnud katoliku kiriku huve, kui need olid suunatud katoliik-
liku ekspansiooni peasuunda - itta. Käsitletaval aja-
loolisel etapil asus ordu koos Liivimaa piiskoppidega 1501-1503.a. sõja venevastaste jõudude etteotsa⁴. 1504.a.

¹ Arbusow, Reformation, lk.73.

² LUB II - 1, Nr.422.

³ Eesti ajalugu, II k., lk.155-194.

⁴ Eesti ajalugu, II k., lk.195-222; Eesti NSV ajalugu, I k., lk.230-231.

maapäeval deklareeris ordu koos kõigi teiste Liivimaa seisustega, et Moskva suurvürst on "Püha Rooma kiriku ja usu vaenlane ja vastane" (viand unde anfechter der hilligen Romeschen kercken und gelovens)¹. Samas võeti vastu otsus kuulutada 13.septembril 1502 ordu ja piiskoppide vägedele edukalt kulgenud Smolino lahingu² aastapäev kiriklikuks pühaks³, millega fikseeriti ametlikult katoliku kiriku venevastane suunatlus Baltikumis.

Suur osa rahalistest vahenditest sõja pidamiseks Vene riigi vastu tuli otseselt kirikliku ekspluateerimise süsteemist nn. "patukustutuskirjade" näol, mis kujutasid endast rahalisi pileteid, mille lunastamise eest lihtsameelsed usklikud arvasid omandavat andestuse oma maistele pattudele ja sissepääsu "hauatagusesse õndsusse". 15.veebruari 1503.a. andis paavst Alexander VI välja erilise patukustutusbulla, mille alusel lasti Riia, Magdeburgi, Hamburgi ja Breemeni peapiiskopkondades ja Kammini ning Tallinna piiskopkondades müügile "patukustutuskirju" hinnaga a 2,5 tukatit ressursside saamiseks venevastaseks sõjaks⁴.

Juba kodanlikele autoritele oli selge, et sellise gigantse ärioperatsiooniga ei pidanud katoliku kiriku ja ordu võimukandjad silmas mitte usklike "õndaakssaa-

¹ AR III, Nr.29.

² Eesti ajalugu, II k., lk.208.

³ Arbusow, Reformation, lk.14-15; Transche-Roseneck, Lehenswesen, lk.9 jj.

⁴ Arbusow, Ablasshandel, lk.26-27.

mise" huvimid, vaid taotlesid kindlaid agressiivseid poliitilisi sihte lihtrahva petmise arvel. "Vaevalt pruugib rõhutada," märgib L.Arbusow, "et orduülikud vaatlesid saavutatud patukustutust kui puhast rahalist ettevõtet, kui sõjamaksu"¹. Patukustutuse sõjalist iseloomu tõstab esile ka asjaolu, et ühe patukustutuskirja ostmisega võrdsustati kuuekuune osavõtt venevastasest sõjast²

Üldse tõi 1503.-1506.a. patukustutus kirikule sisse 30 316 tukatit, millest läks Saksa ordule 20.210 tukatit ja paavstile 10.105 1/3 tukatit. Üksinda Tallinnas peteti rahvalt välja 4108 marka ja Saaremaal 1048 marka³. Kuid sellised vahendid ei olnud paavstile ja Saksa ordule veel piisavad. 1505.a. 27.juunil järgnes paavst Julius II bulla, mis vabastas tollist kogu Saksa- maalt Liivimaale väljaveetava sõjavarustuse⁴. 1507.-1510. aastaks kuulutas aga paavst välja uue patukustutuse Liivimaa Saksa ordu heaks, seekord Mainzi, Kölni ja Trieri peapiiskopkondades ning Meisseni piiskopkonnas. Selle patukustutuse arvel otsustati 1508.a. Rūjiena ordupäeval palgata 300-400 sõjasulast võimalikuks sõjategevuseks Vene vastu⁵. See samm on veelkordseks tõendiks katoliku

¹ Arbusow, Ablasshandel, lk.29.

² Ibid., lk.28.

³ Ibid., lk.41-42.

⁴ Ibid., lk.44.

⁵ AR III, lk.145 ja 150.

kiriku ja ordu agressiivsete taotluste ühtelangevusest.

Kirikliku ja ilmaliku võimu kandjateks oma stiftiterritooriumidel olid Tartu ja Saare-Lääne piiskopid, kes kuulusid markkrahvidena Saksa Püha Rooma keisririigi koosseisu¹. Tallinna piiskop, kelle diötsees asus täielikult ordu territooriumil, omas vaid kiriklikku võimu. Katoliku kiriku üldises hierarhilises süsteemis allusid Tartu ja Saare-Lääne piiskopid Riia peapiiskopile, kuna Tallinna piiskopi formaalseks süsoreeniks oli Lundi peapiiskop. Tegelikult kuulusid kõik Liivimaa piiskopid ühtsesse organisatsiooni. Seda tõestab asjaolu, et Tallinna piiskop ei võtnud osa 1425.a. Lundi kirikuprovintsi provintsiaalsinodist, küll aga provintsiaalsinodidest Riias 1428. ja 1437.a.²

Olles oma piiskopliku stifti territooriumidel kõrgema kohtu- ja sõjalise võimu kandjateks püüdsid piiskopid valitseda täisvõimuliste vürstidena³. Nii märkis 1519.a. Saksa ordu kõrgmeisteri nõunik Dietrich von Schönberg Tartu piiskopi Blankenfeldi kohta, et see olevat omandanud täiesti vürstliku eluviisi⁴. Tegelik olukord aga näitas, et piiskoppide võimutaotlused olid tunduvalt suuremad nende võimu reaalsetest alustest. Juba 15.sajandil tuli piiskoppidel ette suuri raskusi paavstliku

¹ Arbusow, Reformation, lk.14-15; Transche-Roseneck, Lehenswesen, lk.9 jj.

² Kuujo, Pfarrkirchen, lk.31.

³ Vt. lähemalt pt. IV.

⁴ Berends, Johann von Blankenfeld, lk.426.

kirikuvande rakendamisega iseseisva maaseisusena esilekerkinud vasallide vastu. 1420 .a. teatasid Saare-Lääne mõisnikud, piiskopile, et nad tahavad jääda vanade õiguste juurde ja et nad ei soovi sellel maal ebaharilikku kirikuvannet taluda¹. XVI sajandi alguseks oli muutunud kirikuvande rakendamine praktiliselt otstarbetuks².

Piiskoppide kaudu pumpas paavst tohutuid summasid oma riigikassasse. Iga piiskop oli kohustatud ametisse astumisel tasuma paavstile ja kardinaalkolleegiumile nn. serviitsiumi, mille suurus Saare-Lääne piiskopil oli 11.700, Tartu piiskopil 4500 ja Tallinna piiskopil 2700 marka. Kui arvestada, et Saare-Lääne piiskopkond vahetas piiskoppi ajavahemikus 1492.-1530 neli korda, Tartu 1485-1528 seitse ja Tallinn 1493-1531 viis korda, siis tekib mõningane kujutlus sellest, milliseks rikkuseallikaks paavstile oli Eesti. Teisest küljest võimaldavad serviitsiumi suurused arvutada kaudselt välja piiskoppide aastaseid sissetulekuid, kuna serviitsium moodustas tavakohaselt ühe kolmandiku aastasissetulekust³.

Piiskoppide sissetulekute põhialuseks olid nende suured feodaalsed maavaldused. Nii oli Saare-Lääne piiskopi valduses vakuraamatute andmeil mandriosas ja Hiiu maal 1135 adramaad talumaad umbes 1500 taluga. Peale sel-

¹ LUB I-5, Nr.2522, 2709. (... das sie ungerne den ban, die unwanlich ist in dessen landen, wellen liden.)
Arbusow, Reformation, lk.36-37.

² Ibid., lk.5-6.

³ Vt. lähemalt pt.IV.

le oli piiskopil suuri maavaldusi Saaremaal, mille täpse suuruse kohta praegu kättesaadav allikmaterjal ei võimalda teha kokkuvõtet. Kogu piiskopi maavaldust valitsesid kaks stiftifoogti (eraldi mandri ja saarte jaoks) 13 ametkonna kaudu, millede keskuses olevate võimsate mõisate eesotsas seisis opmanid või junkrud¹.

Ülevaate mandri- ja Hiiumaa ametkondade suurusest ja talupoegade liigilisest jagunemisest annab järgmine tabel:²

Ametkonnad	Adramaade arv		Adra- talud	Üksjala- kohad	Vaba- dikud	Veskid
	Asusta- tud	Tühjad				
Lihula	309,5	21	217	70	88	?
Koluvere	123	4	114	57	75	9
Uuemõisa	255	-	608	26	?	4
Hiiu	102,5	6	132	115	87	1
Koonga	263,5	1	?	100	?	-
Audru	81,5	-	?	74	?	1
Kokku	1135	32	umbes 1500	442	umbes 500	15

¹ Stackelberg, Landbesitz, lk.181 jj.; Stackelberg, Wackenbuch, lk.85, 89, 111; Blumfeldt, Saaremaa, lk.

² Stackelberg, Landbesitz, tervikuna; Stackelberg, Wackenbuch, tervikuna; Blumfeldt, Läänemaa, lk.270.

Teatud poliitilist mõju piiskopkondade valitsemisel omasid toomkapiitlid, mis kujutasid endast kõrgemate võimalike kolleegiumi näol erilist valitsusaparaadi osa¹. Toomhärrade võimu materiaalseks aluseks oli nende maa- valdus, Saare-Lääne piiskopkonnas oli 1278.a. paavsti poolt toomkapiitlile annetatud 300 adramaa suurune maa- valdus² kasvanud XVI sajandiks 470 adramaa suuruseks³. Kapiitli maad jagunesid nelja liiki: toomkapiitli kuue (kirikukorrashoiu-, dekaani-, praosti-, köstri-, skolas- tiku- ja varahoidja-) ameti käes oli 96 adramaad preben- dina toomhärrade käes 286 adramaad, vikariaate 70 adra- maad, stipendiume 18 adramaad⁴.

Kiriku hierarhilise redeli alumise astme, kellega eesti talupoegadel tuli otseselt kokku puutuda, moodus- tasid kihelkonnavaimulikud. Esimesed kirikukihelkonnad Eesti alal tekkisid kohe pärast maa vallutamist ja nen- de piirid ühtisid üldjoontes endiste Eesti kihelkondade omaga. XVI sajandi alguseks oli Tartu piiskopkonnas 32, Saare-Lääne piiskopkonnas 31 ja Tallinna piiskopkonnas 34 kirikukihelkonda⁵. Kihelkondade suurused olid terri-

¹ Arbusow, Reformation, lk.30-31, 39-40.

² Schinen, Fünfundzwanzig Urkunden, Nr.19.

³ Blumenfeldt, Läänemaa, lk.272-273.

⁴ Ibid.

⁵ Vassar, Katoliku kiriku reaktsioonilisest osast, RAAE, lk.55.

toriaalselt väga kõikuvad. Näiteks hõlmas Tartu piiskopkonna ordu ala Helme kihelkond 400, Paistu 300 ja Tarvastu 200 adramaad¹. Üldreeglina olid läänistatud aladel kirikukihelkonnad väiksemad kui läänistamata aladel². Iga kihelkonna keskuseks oli kirikumõisaga (wedeme, dos) varustatud ristikirik, mida teenindas kihelkonnapreester ehk kirikhärra (kerckherr, plebanus, rector).

Kirikuvaranduste valitsemine, kirikuhoonete korras- hoid ning preestrite abistamine andamite sissenõudmisel oli kirikueestseisjate (provisores, kerckvormünder) üles- anne. Maal moodustusid nad peaaegu eranditult mõisnikest, linnas enamasti raeliikmetest³.

Igale kihelkonnapreestrile oli ette nähtud teatud maaomand dotatsiooni näol. 1428.a. Riia provintsiaal- sinodi otsuses kaevati, et kõigil kirikutel pole veel maad, milline olukord tuleb parandada nende poolt, kelle ülesanne see on⁴.

1 LUB I-6, Nr.2884; Wartberge, *Chronican Livoniae*, lk. 64, 150.

2 AR III, Nr.136, p.7.

3 Kuujo, *Pfarrkirchen*, lk.165-193; Schmidt, *Geschichte des Kirchenpatronats*, tervikuna.

4 LUB I-7, Nr.690, p.16 (Quia veronnonulle parrochiales ecclesie nondum sunt dotate, volumus, ut tales quan- tocius per eos, ad quos hoc spectat, prout justum est, dotentur.)

XVI sajandiks on meil andmeid preestrite maaomandist kõikidest Eesti piiskopkondadest. Nii kinkis ordumeister 1495.a. Rakvere kirikule maid, millede ulatus 1597.a. oli 7 adramaad¹. Samast Tallinna piiskopkonnast on säilinud andmeid Haljala, Hageri ja Viru-Maagupi kirikhärrade maavalduse kohta². Tartu piiskopkonnas ühe 1493.a. välja antud läänikirja järgi oli Torma kirikul 2 adramaad³. Saare-Lääne piiskopkonnas oli Märjamaa preestril kaks küla⁴ ja nende külade talupoegi nimetati spetsiaalselt "kirikhärratalupoegadeks"⁵. Vana-Pärnu Tooma kirikule kinnitati 1537.a. piiskopi poolt Pappsaare küla "kõigi talupoegade ja maaga, võsa- ja heinamaadega"⁶.

Peale kihelkonnapreestrite oli mitmesuguste kabe-lite ja kõrvalaltarite juures teenistuses terve hulk lihtvaimulikke, kes erinesid madalate sissetulekute tõttu jõukatest kihelkonna- ja toomhärradest⁷. Eriti roh-

¹ Paucker, Geistlichkeit, lk.170; LUB II-1, Nr.102.

² Johansen, Estlandliste, lk.208, 342, 344, 374, 558, 580;

³ Paucker, Geistlichkeit, lk.174, 190; Winkler, Dubberch, lk.42; Kuujo, Pfarrkirchen, lk.43-44.

³ GU I, Nr.616.

⁴ Winkler, Dubberch, lk.44.

⁵ Tallinna turberaamat, lk.88.

⁶ GU II, Nr.709. (mit alle den buren undt lande, busch undt hoyslege, ahn der see, dede heth Papenholm, de holm grenseth ahn das Audersche gebede Salm).

⁷ Arbusow, Reformation, lk.67-68.

kesti oli neid linnades, kus nad pakkusid soodsat pinda tekkivatele alamkihtide sotsiaalsetele liikumistele¹.

Tähtis koht kiriklikus organisatsioonis oli kasarmudistsipliinile allutatud kloostritel, kes täitsid kiriku politseikordonite osa. XVI sajandi alguseks tegutses Eesti territooriumil 10 kloostrit: tsisterlaste kloostrid Padisel, Kärknas, Tallinnas, Lihulas ja Tartus; frantsiskaanlaste - Tartus ja Viljandis; dominiiklaste - Tallinnas ja Tartus, augustiinlaste - Pirital¹. 1508.a. rajasid ordumeister ja Harju-Viru vasallid frantsiskaanlaste (minoriiitide) kloostri Rakverre². 8.septembril 1520.a. võeti Dominiiklaste ordu Leipzigi üldkoosolekul (convocatsioonil) vastu vastrajatud Püha Annale pühendatud kloostri konvent Narvas³. Käsitletaval perioodil olid suurima tähtsusega dominiiklaste ja frantsiskaanlaste rändmunkade kloostrid⁴.

Kloosterlike organisatsioonide juurde tuleb lugeda ka nn. III ordusid (begiinid), kes tekkisid poolilmalike vennaskondadena dominiiklaste ja frantsiskaanlaste kloostrite juurde. Tallinnas tegutsesid begiinid juba XV sajandil. Dominikaani kloostri juures, Tartus alates 1514.a. frantsiskaanlaste kloostri juures⁵.

¹ Arbusow, Reformation, lk.68 jj.; Eesti ajalugu, lk. 355-359; Freymuth, Tartu linn orduajal, lk.34.

² Arbusow, Reformation, lk.90.

³ Walter-Wittenheim, Dominikaner, lk.15.

⁴ Vt. lähemalt ptk.V.

⁵ ENSV RAKA, f.1, nim.A-3, s.-ü.854, l.32.

Linnades asuvatel randmunkade kloostritel ei olnud suuri maavaldusi, kuna nende sissetulekud olid rajatud teistele faktoritele. Seevastu kõik teised kloostrid omasid laialdasi latifundiume. Vakuraamatu andmeil oli Lihula naistsistertslaste kloostri umbes 200 adramaad 300 taluga, kusjuures kloostri majanduslikuks keskuseks oli Läänemaal Kirbla kihelkonnas asetsev Kloostrimõis¹. Kloostri maavalduse struktuurist Läänemaal annab ülevaate järgmine tabel:

Vakused	Adramaade arv		Adra- talud	Üks- jalad	Vaba- dikud	Veskid
	Asusta- tud	Tühjad				
Woemes	39	1	72	17	14	3
1/2 Packis	26,5	-	38	11	12	1
1/2 Kiskas	21	0,5	30	8	8	-
Nyengudt	25,5	0,5	36	8	8	-
Kiörben	27,5	-	54	7	7	-
Kokku	139,5	2	230	51	49	4

Padise kloostri oli 1565.a. vakuraamatu alusel² 145 adratalu, 59 üksjalakonta, 110 vabadikku ja 65 su-
last³. Kloostri suurtest sissetulekutest annab tunnistust

¹ Blumfeld, Läänemaa, lk.272.

² ENSV RAKA, f.1, nim.A-1, s.-ü. 931 ja 934.

³ Ligi, Eesti talurahva olukord, lk.84-85, 104, 123.

ka talupoegadelt laekunud põletis- ja tarbepuude aukarustäratav hulk. 1568.a. laekus 2022½ sülda põletispuid, 529 ehituspuid, 2570 plangupuid, 237 koormat tarapuid ja 51 sälitist, 3,5 tündrit sütt¹.

Täpsed andmed puuduvad Kärkna kloostri maavalduse kohta, kuid üksikute maavahetus- ja annetustehingute suurus lubavad oletada terviku ulatust. 1254.a. oli kloostri 1 küla, 1282.a. oli kloostri 1 juba 1 mõis ja 5 küla, 1295.a. sai klooster veel juurde 2 küla². 1411.a. vahetas klooster orduga oma Alutaguses asuvad valdused (1 mõis + 6 küla) Laiuse kihelkonnas asuvate valduste vastu, saades seejuures ordult kingitusena veel 61 adramaad³. 1564.a. kuulus kloostri Liigvalla vakuses 70 talu kokku 83 adramaaga⁴.

Peale eelpoolmainitud maavalduste oli Lihula kloostri veel 66 adramaad laialipaisatuna ordu aladel⁵.

Kokkuvõtteks tuleb märkida, et kuigi kiriklik organisatsioon oli üles ehitatud religioossete funktsioonide printsiibi alusel, kus iga lüli erines teisest formaalselt teatud kultuslike protseduuride sooritamisõiguse ulatuse poolest, oli selle organisatsiooni materiaalseks aluseks feodaalne maavaldus, mis kõige otsustavamalt mõjus kaasa ühe või teise kirikliku organi võimu suurusele.

¹ ENSV RAKA, f.1, nim.A-1, s.-ü.934, l.228. Andmed kasutatud, Ligi, op.cit., lk.185 järgi.

² Gernet, Verfassungsgeschichte, lk.81-85.

³ Stryk, Beiträge zur Geschichte der Rittergüter Livlands, I k., lk.84.

⁴ Ligi, Eesti talurahva olukord, lk.47.

⁵ Stackelberg, Landbesitz, lk.181.

II

KATO LIKU KIRIK - EESTI TALURAHVA EKSPLUATEERIJAJA

Kirik neelas keskajal tunduva osa talupoegade toodetud lisaproduktist ja püüdis oma laiahaardelise eksploatatsioonivõrguga haarata ka nii palju kui võimalik nende hädavajalikust produktist. Kiriku osa feodaalse rendise üldsummas moodustus kõigepealt piiskoppide, toomhärrade jt. vaimulike maavaldusest laekuvatest tuludest. Siin esinesid vaimulikud feodaalide ühiskondlikus funktsioonis. Meid huvitab esmajoones vaimulike kui spetsiaalse feodaalse seisuse osa feodaalses rendises. Kirik kui feodaalse eksploateerimissüsteemi vältimatu instituut sai kindla osa kogu feodaalselt maavalduselt laekuvast rendisest. See osa ei langenud kirikule mitte ainult talupoegadelt võetavate maksude nn. kirikukümnise, vaid ka kõigi kiriklike sissetulekute (tasud teenuste eest, testamentaarsed eraldised, osad trahvidest, patukustutuskirjade müük jne.) näol feodaalide klassi kaudu.

Kiriklik viljarendis jagunes mitmesse alaliiki kõigepealt selle sissenõudmise viisi, teiseks maksjate kuuluvuse järgi ühte või teise talupoegade kategooriasse ja kolmandaks selle sihtpunkti järgi.

Kõigepealt osa preestreid sai kirikurendise eraldi-

sena mõisniku poolt sissenõutud künnisest, millisel juhul ta kandis nimetust "künnise künnis" või aidavili (decima decimarum, eastenkorn). Et mõlema nimetuse juures meil on tegemist sama maksuliigiga, seda näitab 1437. a. täiendatud 1428. a. Riia provintsiaalkontsiili otsuse tekst, milles termin "eastenkorn" tuuakse ära kui ladina-keelse "decimam decimarum" alamsaksakeelne teisend¹. Selle maksu laekumist mõisnike kaudu võib välja lugeda Tartu piiskopkonna vasallide Tiesenhausenite päranduslepingust 1494. a., kus lepingu igale poolele tehakse ülesandeks anda kirikuhärrale aidavilja vastava osa jär-
gi².

Näib siiski, et enamikes Eesti osades käisid preestrid ise kirikurendist sisse nõudmas. Olemasolevad andmed lubavad pidada seda tõenäolisemaks Tallinna ja Saare-Lääne piiskopkonna kohta. Sellisel juhul nimetati kirikurendist enamasti "kirikhärra õiguseks" (kerckhern gerechtigkeit)³, kuid esines ka teisi nimetusi - "kihelkonnavili"⁴, "kohustus"⁵. Kullamaa kirikukihelkonnas näis see maks laekuvat kaeras "waimutkara" ("vaimude kaer") nimetuse all⁶. H. Ligi arvates loeti "vaimuks" iga kogu-

¹ LUB I-9, Nr. 131, p. 1 (decimam decimarum, videlicet eastenkorn, volgariter dictam).

² GU I, Nr. 628 (Dat kasten korn dem kerckherren schall ein itlick parth uth geven na andel).

³ LUB I-4, Nr. 1828; Kuujo, Pfarrkirchen, lk. 117 - DRA, Øsel st. reg. 2a, l. 241-248, 253-258; 26, l. 73; 3a, l. 69; 4b, l. 30-31.

⁴ AR III, Nr. 117, p. 6 (kerspell korn).

⁵ AR III, Nr. 106, p. 5 (plycht).

⁶ TLA, f. 230, nim. a, s.-ü. Bm-23, l. 26 jj.

duseliiget esmakordsest pihilevõtmisest alates, s.t. pärast 14 a. täitumist¹. Et meil siin on tegemist preestrite enda poolt sissenõutava maksuga, see ilmneb Tallinna piiskopkonna kohta Harju-Viru vasallkonna ja Tallinna piiskopi kokkuleppes 1508.a., milles tehakse selget vahet mõisnikele antava kümnise ja kirikuhärradele antava "kohustuse" vahel².

Kirikuhärra rendise sissenõudmisviisi märkimiseks oli Saare-Lääne piiskopkonnas tarvitusel spetsiaalne alamsaksakeelne väljendus "capper riden", mis tähendas sügist vakusepidamist preestri poolt mõisavakuste eeskujul söötmise ja jootmisega talupoegade poolt³. Et preestrite ja ta abiliste kostitamine oli talupoegadele kurnavaks koormiseks, seda näitab piiskop Kyveli manitsus preestritele 1518.a.: "Kui kirikhärra oma vakust peab, ei tohi ta kedagi vöörast kaasa võtta vaeseid talupoegi kahjustama, vaid selle, mis õlust ja leivast üle jääb, peavad talupojad saama"⁴.

Kirikurendise eespoolkäsitletud vormi suuruse kohta on meil XVI sajandi alguses säilinud vähe andmeid. Kullamaa kihelkonnas nõuti 1524.-1532.a. igalt adramaalt

¹ Ligi, Eesti talurahva olukord, lk.211.

² AR III, Nr.44, p.4 (sunder de jenne, de erer herschup tegeden geven unde deme kerckheren szyne rechticheyt an korne).

³ Blumenfeldt, Visitatsiooniprotokolle, lk.163. Arbusow, Reformation, lk.48. Korhonen, Vakkalaitos, lk.163-164, 199.

⁴ AR III, Nr.84, p.12 (wenn die kerckhere ere capper riden, soellen sie niemandhes fremdes mede neemen, den armen buren tho schaden, sunder wes ahn beer und brode overblyfft, sollen die buere beholden).

keskmiselt 2 külimittu otra, 2 külimittu kaera ning 2 külimittu rukist, kuid esines ka 7 külimittu otra, 1 külitu kaera ning rukki nõudmisi¹.

Rohkem andmeid on XVI sajandi II poolest. Kuna kirikumaksud jäid sajandi jooksul põhiliselt muutumatuks², võib teatud ettevaatlikkusega andmeid XVI sajandi II poolelt lugeda kokkulangevaiks sajandi algperioodi andmetega. Nii maksid David Dubberichi kirikuvisitatsiooni andmeil (1593-1596) Martna ja Karuse kihelkonna talupojad 1 adramaalt 1 külimitu vilja, Sootaguse, Kadrina, Lügä-nuse ja Viru-Jaagupi talupojad - 3 külimittu. Viimases kihelkonnas maksis iga talupoeg lisaks veel 1 kana ja 1 koonla lina. Vormsi saarel tuli igalt adramaalt tasuda kirikule koguni 7 külimittu vilja³.

Peale preestrite nõudsid erilist maksu talupoegadelt piiskopid. Tallinna piiskopkonnas nimetati seda maksu "saateviljaks" (szentkorn)⁴, kuna ta algupäraselt oli ette nähtud piiskopi ja ta saatjaskonna ülalpidamiseks visitatsioonidel⁵.

¹ TLA, f.230, nim.a, s.-ü. Bm.-23; Kuujo, Pfarrkirchen, lk.118.

² Gernet, Agrarrecht, lk.27, 74.

³ Winkler, David Dubberch, lk.24, 26, 29-32, 40-42.

⁴ AR III, Nr.44, p.4.

⁵ Eesti ajalugu II k., lk.77.

Saare-Lääne piiskopkonnas kehtis "saatevilja" asemel piiskopimaksuna nn. "sünodaalraha", mida kubjaste kaudu sisse nõuti¹. Saatevilja suuruseks Harju-Virumaal oli 2 külimittu 1 adramaalt².

Juba mainitud 1508.a. kokkuleppest selgub, et kõik külaväljast eraldi asetsevaid põlde (wuste haken) omavad sepad, kingsepad, möldrid, nahaparkalid ja vabatalupojad ei ole kohustatud maksma ei "kirikuhärä õigust" ega "saatevilja"³. Küll aga on teiselt poolt andmeid, et vabatalupojad tasusid kirikurendist produktides. Kulamaa vakuraamatu järgi andsid möldrid kihelkonna võimalikule aastas 1 singi ja saia⁴.

Erilise kirikumaksuga koormas kirik vabadikke ja heinamehi⁵. 1521.a. prelaatidepäeva retsessiga määrati kindlaks, et kõik vabadikud ja heinamehed peavad igaks kevadeks vakuseks tasuma kirikuhoiukasti 1 killingu, mis pidi minema kiriku sisseseade korrastamiseks⁶.

¹ Stackelberg, Wackenbuch, lk.99-100, 114, 135.

² AR III, Nr.44, p.3.

³ AR III, Nr.44, p.4 (Item als ock denne de here ran Revall vörnympt mydt den smeden, schomakeren, molleren, polseren unde vryen, dar he ock dat szentkorn aff hebben wyl szo bysschup Johannis breff (LUB I-1, Nr.467, 475, LUB IV, Nr.1824) de brynget ydt na, dat alle wuste haken vry szyn, sunder de jenne de de erer herschup tegeden geven unde deme kerckheren szyne rechticheyt an korne...). Johansen, Siedlung und Agrarwesen, lk.97.

⁴ TLA, f.230, nim.a., s.-ü. Bm-23.

⁵ Ligi, Eesti talurahva olukord, lk.123-127.

⁶ AR III, Nr.116, p.12 (Quilibet fenicida, vulgo hoyman vell lyggymees aut hüszenöth vel loeszdryver appellatus, pro communi subsidio ecclesiarum solvet annuatim 1 sol., in capsä aliqua pro necessitate publica conservandum est, que collecta ad vaccam autumnalem rusticis insinuabitur et vacca quadragesimati recipietur)

Seoses rahamajanduse arenemisega võis juba XV sajandi keskpaiku vähemalt domeenialadel märgata tendentsi seada sisse rahalist kirikurendist. Kirikule maksetava "peapenni" (houetpenning) olemasolust kuuleme ordu alalt Keilast. 1455.a., kui Keila kihelkonda uus vikariaat loodi, korraldas ordumeister Johan von Mengede "peapenni" tõstmise 1,5 pennilt 2,5 pennile. Omapärase joonena selle maksu jaotamisel ilmnes asjaolu, et jaotuse aluseks ei olnud mitte maa, vaid inimesed, kusjuures ei tehtud vahet adrataluperemeeste ning teiste talupere (gesinde) liikmete vahel¹.

1521.a. prelaatidepäev seadis sisse üleliivimaalise rahalise kirikumaksu, mida arvestati lääniomanike sissetulekutelt - igalt margalt 1 killing. Kuna 1 mark jagunes 36 killinguks, siis oli maksu suurus 1/36 osa talupoegadelt võetavast feodaalsest rendisest. Sellest uuest maksust laekunud summa tuli prelaatidel kaasa tuua lähemale konvendile, kus pidi otsustatama selle kasutamise küsimus².

¹ Prof. Paul Johanseni ülestähendus Lüübecki riigiarhiivi dokumendist *Treze, Miscella Sacra, Nr.188* - võetud Kuujo, *Pfarrkirchen*, lk.135 (So gonnen vnde tolaten wie (ordumeister - A.V.) em (vikaarile - A.V.) vnde alle sienen nakomelingen vmb verbeteringe willen erer gerechticheyt dat se sollen vnde mogen von eynem iwliken mynschen eynes ysliken gesindes ouer dat gantze kerspennell vorberurt alle jar vppboren vnde entpfangen eynen nyen penning, sösslange lubische geheten, als se denne touoren dree olde scherue (1 schef = $\frac{1}{36}$ penni - A.V.) vor ere houetpenninge gewonlick plegen vpptoborende etc

² AR III, Nr.116, p.12 (Reliqui beneficiati de marca annui redditus solidum 1 datunt. Collecte vero hujusmodi per quemlibet prelatum ad proximum conventum adducontur, ubi tunc de modo reservandi et in quos usus convertende sint, agitur)

On siiski küsitav, kas ilmalike ja vaimulike feodaalide vaheliste teravate konfliktide perioodil oli selle maksu laekumine kuigi edukas¹.

Esimene teade teoorjuse nõudmise kohta eesti talupoegadelt pärineb kirikuvürsti valdusest - 1284.a. kohustati iga ühe adramaa suurust Läänemaa talu härgadega ja rakmetega kündma piiskopile kuuluvaid põlde 1 päev aastas ja lõikama vilja 2 päeva aastas². XV - XVI sajandite pöördeks oli teorent Eesti alal muutumas, kohati aga juba oli muutunud tähtsaimaks feodaalse rendi vormiks. Eramõisates tuli talupoegadel teha mõisaväljadel umbes 6 rakmepäeva nädalas, ordumõisates 2-3 päeva, piiskopimõisates - 1-2, Padise kloostri - 2, Lihula kloostri - $\frac{1}{2}$ ³.

Talupoegade teoorjus kloostri ja piiskopimõisate põldudel moodustas vaid osa kirikule teorendi näol laekuvast lisaväärtusest. Kõigi nii era- kui ka ordumõisate talupojad pidid töötama kiriku heaks sõltumata nende teonormist oma feodaali vastu.

Saare-Lääne piiskopi Johannes Kyveli eeskirjades kihelkonnapreestritele ja kirikueestseisjatele kohustab ta talupoegi "vana tava järgi kirikhärradele tööd tegema rukki ja odra niitmise, sõnnikuveo, viljalõikuse või ükskõikmis tööga"⁴.

¹ Vt. lähemalt ptk.IV.

² LUB I, Nr.490.

³ Ligi, Talupoegade olukord Eestis, lk.27 jj.; Ligi, Teoorjuslikust mõisamajandusest Eesti alal XVI sajandi keskel.

⁴ Des sollen die buren wedderumme den kerckherren nach der olden den arbeit mith roggem und gersthen tho meygen

Tallinna Jaaniseegi vakuraamatuse nimetati selliseid teo-
päevi - "palvetööks", "palvepäevadeks" (bedeldage, bid-
dendes arbeit)¹.

Suureks koormuseks kõigile talupoegadele lisaks eel-
poolmainitud teokohustustele oli kirikuhoonete ehitamis-
ja korrashoiu nõue. Uue Kullamaa preestri Johannes Lelowi
ametisseastumisel 1524.a. tuli talupoegadel ümbruskonna
mõisnike juhtimisel ehitada ja korras hoida elumaja, köe-
tav kamber (dörnse), rehealune, rehetuba, saun (sthauenn),
juurvilja- ja tapuaed². 1525.a. paiku nõudis sama prees-
ter igalt Suur- ja Väike-Kullamaa küla adramaalt koorma
küttepuid³.

Talupoegade osast kiriku ehitamisel annab tunnistust
ka Keila kiriku vöormündri vakuraamat, milles märgitakse,
et Jõgisuu ja Aasmäe vakuse talupojad võlgnevad kirikule
naelu ja laudu⁴. Soome teadlase E.O.Kuujo teadete alusel
olevat mitmeid andmeid talupoegade kirikuehitus- ja pa-
randuskohustuste kohta säilinud Kopenhaagenis Taani Riigi-
arhiivis alalhoitavas "Saaremaa suures registrandis", mis
sisaldab rohkesti materjale Saare-Lääne piiskopkonna kohta
XVI sajandil⁵.

dhon, meesfoere tho voerende, korn sniden edder wes des
is, ein jeder arbeiden tho syner tydh). Töötasuks oli
kirikuhärra kohustatud andma teolistele tõe õlut ja
süüa. AR III, Nr.84, p.11.

¹ Johansen, Jaani haigemaja vakuraamat, lk.71-73.

² TLA, f.230, nim.a, s.-ü. Bm-23, l.21a, 21b.

³ Kuujo, Pfarrkirchen, lk.158.

⁴ Johansen, Keila arveraamat, lk.9.

⁵ Kuujo, Pfarrkirchen, lk.210-211. - DRA, Øsel st.reg.3a,
1.45-46, 173-175, 420-422, 4a, 1.218-219, 36, 1.125.

XVI sajandi alguses võis märgata üldist talupoegade ekspuuteerimise tugevnemist, mis oli tingitud mõisamajanduse intensiivsest arengust ja feodaalide püüdest järjest suurema luksuse järel. Põhiliselt toimus feodaalse ekspuuteerimise kasv teokoormiste suurenemise näol, kuna rahaliste maksude ja naturaalandamite nominaalsuurus jäi enamvähem muutumatuks¹. Kõrvuti selle üldise tendentsiga võib märgata raharendi suhtelist tõusu piiskoppide valdustes. Nii maksis Saare-lääne piiskopile kuuluva Koonga ametkonna neljast külast koosnev Kureselja vakus sügiseseks maksutermniks - sügisvakuseks 1512 a. 35 marka 12 killingit, 1515.a. - 43 m. 12 k., 1518.a. - 52,5 m., 1534.a. - 79 m., 16 k.². Kui ka sel perioodil on täheldatav viljahindade üldine tõus - 1506.-1515.a. hinnad olid 1525.a. keskmistest 1,5 korda madalamad³ - on meil antud vakuses siiski tegemist raharendi absoluutväärtuse mõnevõrdse suurenemisega, kuna viljahindade tõus avaldus suuremal määral linnade ja mõisnike kui talupoegade viljakaubanduses, sest viimased müüsid oma vilja enamasti mõisnikele.

Ka kihelkonnavaimulikud püüdsid talupoegadele kuhjata järjest uusi kohustusi, mis ähvardas neid niivõrd ruineerida, et isegi piiskopid olid sunnitud vahele as-

¹ Ligi, Eesti talurahva olukord, lk.199.

² Stackelberg, Landbesitz, lk.213-224, 281-282.

³ Mickwitz, Aus Revaler Handelsbücher, diap. I ja II.

tuma. Saare-Lääne piiskop Kyveli 1518.a. eeskirjas keelati kirikuhärrasid 10 reini kuldeni trahvi ähvardusel "vaestele inimestele mingeid uusi koormusi või ebatavalist renti peale panna, kui selleks õige aeg ega talupoegadel küllalt varasid pole, vaid makse peab kirikuhärra minema koguma sügisel...; mida talle tema õigusest ei makseta, seda peavad talle mõisnikud tasuma ja ta ei pea ootama kuni vastlateni"¹.

Eelnevast näeme, et piiskopid püüdsid teha mõisnike otseselt huvitatuks kirikurendise õigeaegsest laekumisest. Selline tava näis valitsevat üldiselt kogu Liivimaal. 1494.a. kirjutas Saksa ordu kõrgmeister Riia peapiiskopile: "Kihelkonnapreestritele antava kümnnise suhtes tuleb vana kiiduväärse tava järgi ja nii nagu prelaatide poolt ette pandud, talitada, kus vaene mees oma preestrile õigeks ajaks maksu ehk kümnnist ei anna, seal peab enne, et vaest meest mitte tööde tegemata jätmise tõttu puudusesse ajada, tema isandale kaebama ja paluma abi äramaksmiseks." Kui aga mõisnik keeldub talupoja kirikurendist oma käest välja maksmast, siis võib kihel-

¹ AR III, Nr.84, p.7 (...nemant den armen luden nige boschattinge und unwonliche pacht uptholeggende, sunder wenn die tidt is und die bure an moegenheit synt, ... als des herwestes, sall die kerckhere siene capper ridhen; wes em denne nycht an syner rechticheit botalet werth, saell em die herschop botalen und schal nicht thawen wenthe in die wasthen).

konnapreester "talupoega vaimuliku õigusega sundida"¹. Kirjast ei selgu, milliste konkreetsete vahenditega toimus maksujõuetutelt talupoegadelt kirikurendise "väljasundimine", kuid eelnev vihje talupoja võimetusele pärast karistuse kandmist oma töid jätkata ja teistest allikatest² päritolevad teated kiriku julmadest karistusviisidest võimaldavad järeldada, et siin oli tegemist peksu või vangistusega.

Talupoegadele ei säästetud kirikurendist ka siis, kui kihelkonnas ei funktsioneerinud vaimulikku. Kui Märjamaa kogudus oli 1543.a. ilma vaimulikuta, laskis piiskop koguduse mõisnikel kirikukohustused talupoegadelt sisse nõuda ja säilitada kuni piiskopi järgneva korralduseni³.

¹ LUB II-1, Nr.42 (Des szehenden halben den pfarrer czu geben wirt nach alter loblicher gewonheit und wie von den prelaten verbietet ist also gehalten, wo ein arm man seynem pfarrer den tetzem oder szehenden nicht giebt czu rechter zzeit, uff das der arm man in versewnisz seyner arbeit nicht uff unkost gedrungen wirt, sall der pfarrer ine czuvornn vor seynem herrn beclagen und bitten hulff czu beczalung; wo denn der herr ader erbarmman dem pfarrer nicht hulff czu seyner beczalung, mag der pfarrer den pawren alszdenn mit geistlichem rechte czwingen.)

² AR III, Nr.118, p.4.

³ Kuujo, Pfarrkirchen, lk.132.

Andmed XVI sajandi II poolelt lubavad anda mõninga ülevaate talupoegadelt vaimulikele laekuva rendise üldhulgast. Nii sai Käina kihelkonna kirikuharra 1571.a. tema kogudusse kuuluvailt talupoegadelt kokku raha 13 marka ja 28 killingit, rukist ja otra a 1 kaal 8 sälitist ja 3,5 külimittu, heinu 97 koormat. Veelgi mitmekesisemad olid andamid kirikule Pühalepa kihelkonnas. Siin maksid talupojad rahas 19 marka ja 18 killingit, rukist andsid nad 2 kaalu ja 2 külimittu, otra 1 kaal, 2 sälitist ja 1 külimit, lisaks sellele 14 kana, 1000 kuivatatud vilku, $\frac{1}{2}$ tünni võid, 31 tükki juustu ja 42 küünalt¹.

Eelnevalt käsitlesime talupoegade regulaarseid kiriklikke kohustusi. Neile lisandus terve hulk juhusliku iseloomuga erakordseid väljaminekuid kiriku heaks. Katoliku vaimulikud püüdsid teha maksuliseks kõik inimese sündimise, abiellumise ja suremisega seotud kiriklikke talitlusi, s.o. ristimist, laulatust ja viimset võidmist. Nende talitlustemaksuliseks tegemise eelduseks pidi olema nende eelnev kohustuslikkus. Selle saavutamiseks olid kiriklikest sakramentidest keeldumise eest ette nähtud kõrged karistused². Nii kohustati 1522.a. Saaremaa aadlike meespäeva otsusega kõiki kirikueestseisjaid seadma kirikuaedadesse üles peksupostid, et sundida talupoegi

¹ Kuujo, Pfarrkirchen, lk.120-121.

² Vt. lähemalt ptk.III.

peksuga kiriklikult abielluma¹.

Simoonia, nagu nimetatakse kirikusakramentidega kauplemist, suurest levikust Liivimaal kuuleme Riia 1428.a. provintsiaalkonksiili otsustest, kus märgitakse, et ahned preestrid keelduvad andmast koguduseliikmeile sakramente ilma eelneva annetamiseta². Kuna selline kirikutalitluste maksuliseks tegemine otse tõukas eesti ja läti talupoegi jälgima tasutuid paganlikke kombeid, oli katoliku kiriku kui terviku huvides võidelda sellise kuritarviduse vastu. Sama konksiili statuudiga ähvardatakse simooniaharrastajaid kirikuvandega². Et sellel keelul mingit tõhusat mõju ei olnud, seda näitab nende keeldude hilisem kordamine. Saare-Lääne piiskop Johan III Orgas, keelates oma 1505.a. sinodaalstatuudiga sakramentide eest maksu võtmise mainis, et "simoonia katk ähvardab oma suurusega võita teisi haigusi"³.

¹ AR III, Nr.118, p.4 (Des soelen eyns ider kespelkercken voirmundere by den kerckhoewen eyne stueppoill umme fruchte willen lathen opselthen, de bure so tho dwingende bie der stupe, se sick echtigen læ her.)

² LUB I-7, Nr.690, p.36.

³ LUB II-2, Nr.781. (...symoniaca pestis sui magnitudi-
ne alios morbos vincere dinoscitor).

Simoonia ulatuse kohta Saare-Lääne piiskopkonnas annavad head materjali piiskop Kyveli visitatsiooniprotokollid 1519.-1522.a. Kaarma kihelkonnas olid sisse seatud järgmised taksid kiriklike sakramentide eest: pihi kuulamise eest - 6 feringit, matmise eest - härg või lehm. Üldse viitasid Kaarma talupojad 25 konkreetsele juhule, kui neil tuli ohverdada kariloom matmissakramendi eest¹. Ühel talupojal oli kirikuhärra Johannes Holste koguni vägivaldselt kirikuaias ees surnuvankrilt härja eest rakendanud². Üldse iseloomustavad Kaarma talupojad oma preestrit kui "tuntud kaupmeest ja liigkasuvõtjat"³ Kui Johannes Holste kaubanduslikel eesmärkidel 9 nädalaks Preisimaale reisis, siis olid 7 hauda surnuaias laipadega lahti seisnud, mille tagajärjel kohutava haisu tõttu keegi kirikule läheneda ei saanud⁴. Edasi pettis

¹ Blumenfeldt, Visitatsiooniprotokolle, lk.162.

² Ibid., lk.163, (...Thomas Petrisz von Helmede, deme hegt de kerckher myth gewalt vor den kerckhoff eynen ossen vth dennwagen gespannen, dar de dode corper vp lach).

³ Ibid., lk.161, (eynen ersehen kapman vnd wokerer).

⁴ Ibid., lk.163 (...in des kerckheren aff reysende in syner kopenschopp weren op deme kerckhoue 7 doden kulen myth corperen open gelaten, dath ith so seer stanck, dath nemanth darste thor kerken komen...)

preester talupoegi viljamõotmisel ja võttis tõlgimaksu ilma tõlki pidamata¹.

Preester Holste kuriteod olid nii suured, et piiskop oli sunnitud ta ametist vallandama, mis näib siiski olevat erandlik juhtum Liivimaa katoliku kiriku praktikas. Enamasti piirduti vaid üldsõnaliste manitsustega. 1550 .a. kirjutas Saare-Lääne piiskop Münchhausen Valjala kirikhärrale, et see ei tohi vaeste inimeste majadest vägivaldaga kiriklikke andameid välja vedada ja viimaseid täielikku puudusesse jätta. Ta peaks mõtu pidama ja ikalduste õnnetust arvesse võtma, nagu seda piiskop ise teeb².

Kui ka kiriku kõrgemad organid astusid välja vägivaldse annetuste väljapressimise vastu kirikhärrade poolt, kiitis katoliku kirik põhimõtteliselt heaks inimeste religioosete tundmuste või surma, abiellumise, lapsesünni jt. poolt tekitatud psühholoogilise nõrkuse ärakasutamist neilt materiaalsete ohvrite väljapressimiseks. Sama 1428. a. provintsiaalkontsiili statuut, mis keelas andamite võtmise enne sakramente, nimetas "kiiduväärseks kombeks" ohverdamist pärast sakramendijagamist³.

Saare-Lääne piiskopi Kyveli 1518.a. eeskirjad nägid ette preestrite ja kirikueestseisjate vaheliste tülide vältimiseks ohvriannetuste täpset jaotamist preestrite

¹ Blumenfeldt, Visitatsiooniprotokolle, lk.163.

² Schirren, Münchhausen, lk.23; Kuujo, Pfarrkirchen, lk.132-133.

³ LUB I-7, Nr.690, p.36 (Sane laudabiles consuetudines, ut post sacramentorum collacionem aliquid sponte juxta facultatem uniuscujusque offeratur...)

ja kirikueestseisjate vahel. Raha, mis altarile asetati, pidi minema preestrile; pühakupiltide ette pandud vaha, küünlad ja hõbe läks eestseisjale kiriku kulutuste katteks; kirikupühadel "ohvrilauale" ("hillich bred") kogutud ohvrid olid ette nähtud kirikuehituskapitaliks (fabrica ecclesiae). Kõik ohverdatud kariloomad läksid jagamatult preestritele¹.

Kõik need mitut liiki kirikurendise liigid, vabatahtlikud annetused ja eriti mõisnike testamentaarsed rahasuunatised võimaldasid kirikutel koguda suuri varandusi. Raha kasutas kirik enamasti liigkasuvõtlike operatsioonide teostamiseks, kusjuures levinumaks võlarendi määraks oli 6 protsenti. Ülevaate kirikukapitalide suuruselt markades annab järgnev tabel, millest nähtub ühtlasi suuri kõikumisi erinevate kirikute rahaliste ressurside suuruse vahel. Samal ajal kui Kärla kiriku käsutuses oli vaid 17 marka, valdasid Püha, Märjamaa ja Lügånuse kirikud mitmesaja-margalisi kapitale.

¹ AR III, Nr.84, p.1-3.

Kirik	Aasta	Välja laenatud	Sularahas	Kokku
Püha ¹	1519	309	160	469
Jämaja ²	1519	105	-	105
Kärja ³	1519	-	17	17
Märjamaa ⁴	1522	233	144	377
- " - ⁵	1529	?	?	500
Keila ⁶	1477-80	41	u.80	121
- " - ⁷	1499	114	-	114
- " - ⁸	1503	üle 200	-	üle 200
Haljala ⁹	1526	?	?	200
Lüganuse ¹⁰	1499	?	?	600

¹ Blumfeld, Visitationsprotokolle, lk.54,55.

² Ibid., lk.51-52.

³ Ibid., lk.53.

⁴ Ibid., lk.116.

⁵ GU II, Nr.483.

⁶ Johansen, Keila arveraamat, lk.4.

⁷ Ibid., lk.21-22.

⁸ Ibid., lk.25.

⁹ Bfl. Nr.925.

¹⁰ Taube, Archiv, 2.jagu, I k., Nr.150.

Kui kirikute raha oli põhiliselt välja laenutatud mõisnikele, siis talupoegadelt said preestrid liigkasu (bate)¹. peamiselt väljalaenutatud vilja ja kariloomade pealt. Nii olid talupojad 1480. a. Keila kirikule võlgu 5 hobust ja 1 lehm². Liigkasuvõtmise laiast levikust võimalike hulgas annab tunnistust Saare-Lääne piiskopi 1519. a. visitatsioonieeskiri, milles visitaatoritele tehakse ülesandeks järele uurida, "kas preester on harjunud andma kellelegi kasu peale või talupoegadega äri ajama liigkasuvõtmisega"³.

Talurahvast koorisid ka nn. kerjusemungad, eriti dominikaanlased. Nende rahvavastasele tegevusele õige hinnangu andmine on seda tähtsam, et kodanlikus ajalookirjanduses on püütud näidata, nagu "kerjusemungad" oleksid eestlastele "oma askeetliku eluviisi jutlustamise ja lihtsa käitumisega... lähedaseks saanud"⁴.

Dominiiklased tungisid oma kantavate altaritega kõige kaugematesse maanurkadesse, pidasid jumalateenistusi talude väravate ees ja küünides⁵, ristisid ja matsid,

¹ Johansen, Keila arweraamat, lk.XVII.

² Ibid., lk.10-11.

³ AR III, Nr.93, p.33 (Item si curatus consueverit dare ad lucrum alicui aut mercancias cum rusticis exercere).

⁴ Eesti ajalugu II, lk.355-359; Sild, Kirikulugu, lk.66-68, 80. Eriti ülistab dominikaanlaste tegevust Walter-Wittenheim, Dominikaner. Õigustatult on pööranud sellele väärtendentsile tahelepanu A.Vassar oma artiklis Katoliku kiriku reaktsioonilisest osast, lk.60.

⁵ LUB II-3, Nr.948-949, p.5 (...celetrant in portalibus coram rusticis in horreis etc.)

kutsudes oma tegevusega, mis muidugi ei olnud tasuta, kohalikes preestrites esile kadedust. 1510.a. paiku puhkes kihelkonnavaimulike ja dominiiklaste vahel tüli, mis kandus kuni paavstini. Tänu säilinud vastastikele kaebekirjadele on meie käsutuses materjal, mis küllalt hästi paljastab dominiiklaste röövtegevust¹. Tüli üheks tähtsamaks punktiks oli kihelkonnavaimulike nõue nn. portio canonica järgi, mis seisnes preestrite korvamises 1/4-ga kloostri-surnuaiale maetute matmiskuludest². Siinjuures selgub, et suure osa surnuist olid mungad vägivaldselt oma valdusse haaranud³. Matmise eest võtsid mungad kõrget tasu. Kloostriülema (priori) arvepidamises aastast 1524 tuleb sagedasti ette punkt: talupoja matmise eest 5 marka (pro sepultura cuiusdem rustici - 5 marcas)⁴.

XV sajandil asutatud paavsti privileegidega varustatud nn. roosikrantsivennaskondade⁵ abil talupoegadelt annetuste väljapetmisega läksid mungad nii kaugele, et see kutsus isegi esile mõisnike pahameele, kelle eest see ähvardas paremad palad ära tõmmata. Saaremaa stifti meespäeva otsusega 1522.a. keelati mõisnikel lubada oma talupoegade maksustamise edasist suurendamist munkade poolt⁶.

¹ LUB II-3, Nr.948-949.

² Kuujo, Pfarrkirchen, lk.148.

³ LUB II-3, Nr.948-949, p.2-3.

⁴ Johansen, Eestikeelsed märkmed, lk.90.

⁵ LUB II-3, Nr.948-949, p.6.

⁶ AR III, Nr.118, p.8 (Will jemand den prediker manniken wes gewen, mach gescheen, szunder dat sze de afme bure mith erer broederschop mher soelen bodregen und boschaten, wo sustlange gescheen, sall nicht werden von den herscoppøn thogestadet.)

XVI sajandi alguseks oli põhiliselt jõudnud lõpule XIV-XV sajandite vahetusel alanud eesti talupoegade sunnimaistamise protsess¹. Kiriku osa pärisorjuslike suhete juurutamisel ei seisnenud ainult talupoegade ideoloogilisel mõjutamisel. Talupoegade põgenemise takistamiseks vaimulike valdustest seati 1504.a. Saaremaa talurahva määrusega sisse erilised vaimulikud adrakohtunikud (geystlyke hakenrychter), kellel oli kaasistujateks kaks võimalikku². Kiriku tegi otseselt huvitatuks talupoegade kohulikust jälitamisest asjaolu, et kirikule langes 1/3 kohtutrahvidest³.

XV sajandi 2. ja XVI sajandi 1.poleel toimus Eestis kirikliku ekspluateerimise tugevnemine, mis oli üheks osaks feodaalide klassi üldisest pealetungist talupoegadele seoses nn. pärisorjuse teise väljaandega Ida-Euroopa maades. Kiriku majandusliku surve tugevnemine lõi potentsiaalsed eeldused eesti talurahva kirikuvastaseks revolutsiooniliseks liikumiseks, kuid nagu näitab hilisem käsitus, on majanduslikud tegurid selleks veel üksinda ebapiisavad. Et lahendada küsimust eesti talurahva kiriku vastu suunatud klassivõitluse olemusest, tuleb lahendada probleem ristiusu ideoloogia leviku sügavusest talupoegade teadvuses.

¹ Eesti NSV ajalugu, I k., lk.214-219, 248-250. Eesti rahva ajalugu, I k., lk.484-486. Niitemaa, Die undeutsche Frage, lk.76-96. Liggi, Eesti talurahva olukord, lk.113 jj., 217-254.

² AR III, Nr.27, p.10-11.

³ AR III, Nr.118, p.6.

III

EESTI TALURAHVA VÕITLUS KATOLIKU KIRIKU VASTU

REFORMATSIOONI EELSEL PERIOODIL

Võitlus võõramaiste röövvalitajate poolt pealesurutud ristiusu vastu jätkus ka pärast eestlaste relvastatud ülestõusude mahasurumist XIII-XIV sajandil. See avaldus peamiselt vanade paganlike usukommete säilitamises ja ükskõiksuses ristiusu ideoloogia vastu. Pärissorjastataval eesti talurahval oli sisemisi eeldusi ristiusu vastuvõtmiseks, kuna "ekspluateeritavate klasside jõuetus nende võitluses ekspuataatoritega sünnitab samuti paratamatult uua paremasse hauatagusesse ellu",¹ kuid rida tegureid töötas eesti talurahva ristiusustamise vastu. Esiteks olid ristiusu toojad võõramaised valitajad, teiseks oli katoliku kirik võõras eesti rahvale võõrakeelsete rituaalide ja võõrast rahvusest kultus-teenrite näol, kolmandaks tõukas katoliku kirik talupoegi eemale tohutute koormiste ja vaimulike madala moraalse eluviisiga.

Kuivõrd visalt pidas rahvas kinni vanadest paganlikest kommetest ja kuivõrd vähe olid eesti talupojad puudutatud ristiusust veel XV-XVI sajandil, sellest annavad ilmeka pildi Valga maapäeva otsused 1422.a.² ja

¹ Lenin, Teosed, 10. kd., lk. 64.

² AR I, nr. 299.

Riia provintsi aalkontsiili statuudid 1428. a.¹ Et need otsused jäid aktuaalseks kogu järgneva sajandi jooksul, seda tõestab Valga maapäeva otsuste uus ettelugemine 1504. a. Valmiera maapäeval.²

Maapäeva otsustes kohustatakse kõiki eestlasi kuu aja jooksul pärast sündi oma lapsi ristima. Surma ähvardusel keelatakse ristimisest kõrvalehoidumine, või selle mahapesemine.³ Edasi kästakse "mittesakslasi" pühadel ja pühapäevadel kirikus käia.⁴ Selle kirikuskäimise kohta kirjutas kroonik B. Russow juba ref-i järgsest perioodist umbes 150 a. hiljem: "Ja kui jutlus peale pidi hakama, läksid talupojad poolpurjus päi kiriku, vadasid ja pragasid nõnda, et pastorit nende kisa tõttu näha ega kuulda ei võinud."⁵ Et kroonik siin liialdustesse ei kaldu, seda kinnitab omalt poolt Saare-Lääne piiskop

¹ LUB I - 7, nr. 690.

² AR III, nr. 28 p. 37.

³ AR I, nr. 299 p. 1 /... dat se eer kynder dopen laten na cristliker wiisze bynnen eynem mändte, darna als se gebörn syn. Item dat neymand de cristlike döpe vornynen edir affwaschen sall by synem lyve/.

⁴ AR I, nr. 299 p. 2, /... dat se upp grote hoctlide und viirdage bynemen upp den sondach to erer parkerken komen, to der misse dar Godes wort to hörende und Godes dienst to wardende/.

⁵ Russaw, Chronica, lk. 43.

Kyveli visitatsioonieskirjade 37. punkt, milles lastakse kontrollida, kas talupojad "peavad pühapäev kiriku määruste järgi, ilma et nad neil päevil töötaksid ja purjutaksid ja muid keelatud asju teeksid."¹

Maapäeva otsuse 4. punkt nõudis talupoegadele "Meie isa" ja "Ave Maria" palvete, ristiusu kaheksast peatüki ja kümne käsu õpetamist.² Kui kaugele selle otsuse täitmisega oli jõutud XVI sajandi alguseks seda näitab Saare-Lääne piiskopi Johan III Orgase 1505. a. sinodaalstatuudile lisatud manitsuskiri, milles vaimulikele tehakse korraldus nõuda pihil ehk vakusel "kümne käsu" tundmist viitsahirmu või mõne muu parandusabinõu ahvardusel.³ 16. a. hiljem keebas aga sama piiskopkonna piiskop Kyvel, et "talupoegi olevat kirikus väga napilt ja pühapäev ristiusus täielike võhikena leidud."⁴

¹ AR III, nr. 93 p. 37, /Item an servent dies festivos juxta statuta ecclesie in illis non laborando neque inebriando aut alia illicita committendo/.

² AR I, nr. 299 p. 4.

³ UB II-2, nr. 781, /... sub pena flagellationis aut alterius correctionis/.

⁴ AR III, nr. 117 p. 1, / de armen buire thomale sperliken des szundages their kercken undhe gantz ovell imme hilgen christen geleven gefunden/.

Kümnele käsule aga osutavat talupojad vähe lugupidamist.¹
 Seekord lootis piiskop kiriklike mõjutusvahendite pank-
 rotist välja pääseda sellega, et soovitas "igal isandal
 oma mõisas ühte vaest ülalpidada, kes lastele "meie isa",
 "Usutunnistust" ja "kümme käsku" õpetaks ja iga päev
 ette loeks."² Mõisnikud oma vastuettepanekuis pidasid
 neile kuluka "vaese" statuudi sisseseadmist ülearuseks.³

Igalt mõistlikesse ja arukaisse aastaisse jõudnud
 talupojalt nõudis 1422. a. maakorraldus vit sakaristuse
 ehvardusel vähemalt korra aastas pihilkäimist.⁴ Samast oli
 huvitatud Kyveli visitatsioonieskirjade 47. punkt.⁵
 Piht oli kiriku käes põhiliselt poliitilise nuhkimise
 vahendiks. Katoliikliku krooniku T. Bredenbachi andmeil
 oli pihilevõtja ülesandeks teada saada, kas talupoeg
 on mõisnikult midagi varastanud, ning ta pidi sundima
 talupoega seda mõisnikule tagastama.⁶

¹ AR III, nr. 117 p. 1, /... dhe teyne gebade Gads kleyn
 acht hebben .../

² Ibid. /... were heich von nodhen ider herschop eyn
 armen in synen goldern hulde, dhe dat vaderunsze, den ge-
 loven unde de teyne gebaide den kyndern underwerze unde
 dechlicken vorlösze. /

³ AR III, nr. 118.

⁴ AR I, nr. 299 p. 4, /... eyn yslich Christenmensche
 van en de to synen bescheideliken und vornüfftliken yaren
 gekomen ist tom mynnesten eyns in dem yare in der vasten
 vor paschen synem kerkhern bichten sall alle syne sünde,
 by der stupe/.

⁵ AR III, nr. 93 p. 47.

⁶ Item an kones anhuasim proprio sacerdoti confiteantur/
 vassar, katoliiku kiriku reaktsioonilisest osast, RAAK,/
 lk. 58.

Mitmed Riia provintsi aalkonsiili otsuse punktid andsid tunnistust paganlike kommete ja vanade religioossete töökspidamiste säilimisest talupoegade juures. 19. punktis konstateeritakse tõsiasi, et "mõnede selle maa /s.o. Liivimaa - A.V./ vastristitute ja talupoegade juures valitseb veel tänini vana paganlik komme ja sobimatu nähtus põlata pühitsetud surnuaeda ja eelistada end laste matta metsade üksindusse ühes kiskjate loomadega, samuti mõnedes pühitsenata kohtades, kus vanemad ja sõbrad paganusajal on maetud, sageli koguni kirikuis ja pühitsetud matmispaikades korraldada joomapidusid ja uskudes, et see tuleb neile troostiks, tuua surnud vanemaile ja sõpradele süüa ja juua ja teenida seal veel muid paganlikke koletisi". Mõisnikele ja preestritele tehti ülesandeks kõigi vahenditega - manitsuste, shvarduste ja rangete trahvidaga talupoegi sellistest paganlikest tavadest ära võõrutada.

¹ LUB I - 7, nr. 690 p. 19, /Antiquum gentilitatis morem, a nonnullis neophitis sive rusticis hujus patrie hucusque abusive continuatum, quo sacrata cimiteria contempnendo preeligunt se in campis silvestribus cum feris sepeliri ac etiam in quibusdam locis prophanis, ubi ipsorum parentes et amici sue gentilitatis temporibus sunt sepulti, et etiam plerumque in ecclesiis et cimiteriis consecratis convivis preparant, defunctis eorum parentibus et amicis cibum et potum exhibentes, credentes hoc in eorum cedere consolationem, aliasque diversas sue gentilitatis perfidias ibidem exercentes/.

² LUB I - 7, nr. 690 p. 19.

Provintsiaalkontsiili otsuse 27. punkt, mis oli suunatud "ebauskliku pauslikuteenistuse" ¹ /supersticiose ydolatrie/ vastu, näitas kuivõrd talurahval olid veel säilinud vanad animistlikud kujutlused. ² Asumata lähemalt vaatlema provintsiaalkontsiili vastavat punkti pöördume sajand hiljem /1519.a./ välja antud piiskop Kyveli visitatsioonieskirjade samasisuliste 65. ja 66. punktide poole, milledes on antud eestlaste juures säilinud looduse animistliku hingestatuse iseloomustus. Piiskop teeb visitaatoreile ülesandeks välja uurida "kas austavad mõned kõue, juues tema auks või tehes muid ebausukombeid, lootes sellelt vihma ja aasta suuremat viljakust." Kui on leitud keegi, kes "ei pane oma lootust Jumalale, vaid haldjale, nagu kõuele, nimetades kõue pühaks jne. need tuleks ära teenult ära põletada, kui uskumatud ja vääruslised" Tulesurma kui üldise ketserite kari stusmäära kehtivusest

¹ LUB I - 7, nr. 690 p. 27.

² Eesti ajalugu, II, lk. 370-383; Moora, A. Muistsete eestlaste usundiist, RAAE, lk. 8 jj.

³ AR III, nr. 93 p. 65. /Item si alij ui venerantur tonitruum in honore ejus bibente aut alias supersticiones facientes, sperantes ex hoc pluviam et fertilitatem umberriorem anni ... qui in tali casu non ponant spem suam in Deo sed in creatura, ut in tonitruo appellantes tonitruum sanctum etc, tales merito deberent cancremari tanquam infideles et heretici/.

annavad tunnistust mitmed käsitletaval perioodil kehtivad rüütli- ja talurahvaõigused.

Saare-Lääne lääniõigus nägi ette nõidusega tegeleva "Kristliku mehe" põletamist maa peal.¹ Sama karistust määrab Liivimaa talurahvaõigus ehk nõندانimetatud "Punane raamat".²

Hoolimata surmahvardusest oli^{XVI} 16. sajandil veel talupoegade hulgas küllalt isikuid, kelle tegevust tuli tolle aja arusaamade järgi lugeda kuuluvaks talurahvaõiguse ketserlusevastaste paragrahvide alla. Nii räägivad vanade rahvameditsiini kui ka nõiduse traditsioonide säilumisest Kyveli visitatsioonieskirjade 63. ja 64. punktide. Neist esimeses küsitakse, "kas pöörduvad mõningad /talupojad/ haiguse või õnnetuse ajal nõidade, linnutarkade ja selliste poole."³ Teises punktis tuntakse huvi nende vastu, kes koduloomade haiguse tõttu otsivad nõu nõidujalt.⁴

¹ Ewers, Ritter- und Land-Rechte, lk. 110. /Welch christlich Man glaublich ist, der mit Zauberey umbgehet umb Gelt oder Vergifftung, und des Überwunden wird, den soll man auff dem Heerdt brennen/.

² Arbusov, Bauerrechte, lk. 60-61. /§ 32 - Eyne toverschken soll men bernen; § 33 - Eynen ketter schall men bernen/.

³ AR III nr. 93 p. 63, /Item si aliqui tempore infirmitatis aut infortunii querant divinatorēs aut augures et similes/

⁴ AR III nr. 93 p. 64, /Item si aliqui propter debilitatem pecorum petant consilia dictorum divinatorum/

Eelmises peatükis juba nägime, milliseid vahendeid pidi kirik kasutama talupoegadele kristliku abielu pealesurumiseks.

Paganliku "tõmbamiskombe" edasipüsimise üle kaevati 1422. a. maapäeval, kus keelati naiste ja tütarlaste vägivaldne äraviimine.¹ Täpselt 100 a. hiljem vannutas piiskop Kyvel vasalle tegema kõik neist sõltuva, et talupoegi kristlikult laulatama sundida.²

Eelpooltoodud otsuste aktuaalsust kinnitavad piiskop Kyveli visitatsioonimaterjalid 1519.-21. a. Kogu visitatsiooniprotokollides pole ühtegi märget selle kohta, et mõni talupoeg oleks tundnud Meie Isa palvet, Usutunnistust või Kümme kätka. Peaaegu igas kihelkonnas on väljaspool kristlikku abielu elajaid, nõidu ja ennustajaid.

Huvitava järelduse võib teha olukorra kohta Märjamaa kihelkonnas.³ Rahaliselt ja luksusliku sisseseade tõttu on sealne kirik kõige jõukam kogu visiteeritud rajoonis. Järelikult talupoegade kiriklik ekspluateerimine on olnud siin kõige tugevam. Ja kuidas reageerivad sellele talupojad? Kuski visitatsioonipiirkonnas pole nii palju nõidujaid, ennustajaid ega kiriklikult laulata-

¹ AR I, nr. 299 p. 7, /Vortmer sall nyman von undutscher wiff edir maget mit gewalt entfuren/.

² AR III, nr. 117 p. 4, /Oick isz von noiden groidt dath eyn ider herschop de syne dairthe holth, szee sich echten lathen/

³ Blumenfeldt, visitatsiooniprotokolle, lk. 116.

mata talupoegi kui Märjamaal. Näiteks Waddemoisi ja Telgsti külade kuppjad kaebavad, et nende külades elab enamus ilma kristliku abieluta. Meil on kõigiti põhjust arvata, et katoliku kiriku kohustuslike rituaalide selline ignoreerimine oli üheks talupoegade võitlusvahendiks tema vastu.

Meil on ka mõningaid andmeid talupoegade otsesest keeldumisest maksta kiriklikku rendist. Nii kaebas piiskop Kyvel Saaremaa vasallide meespäeval 1520.a., et mõisnike talupojad ei tahtvat aidata ehitada preestrite elamuid ega kirikuid ning keelduvat täitmast kiriklikke kohustusi. Süüdistus käib vaid mõisatalupoegade kohta ja esitatakse mõisnikele, millest võib vähemalt järeldada, et talupojad tegutsesid käesoleval juhtumil kohtamata mõisnike aktiivset vastuseisust. Seega võis ilmalike ja vaimulike feodaalide vaheliste vastuolude teravnemise perioodil esineda keskaegsete klassivastuolude keerukuse juures juhtumeid, kus teatud feodaalidegrupp kasutas teise feodaalidegrupi vastases võitluses oma talupoegade majanduslikke huve.

1

AR III, nr. 106 p. 4, /Dher gudhemanne burhe willen nha erhen ahmparthe de wedemen und kerken nycht helphen buen, dath moit alleyne ower des stychtes bwer ghan./

2

AR III, nr. 106 p. 5, /Dher gudhemanne burhe oick edtlyke synth, dhe deme kerckherhen erhe plycht nycht gewen willen./

3

Vt. lähemalt pt. IV.

Hoolimata rahva visast vastupanust katoliku usule, võib ometi märgata ristiusu mõningate elementide tungimist rahva teadvusse ja nende segunemist paganlike ettekujutustega. Kui 1428. a. provintsiaalkontsiili otsustes oli pööratud suurt tähelepanu kalmetesse matmisele¹, siis XVI sajandi alguses kuuleme peamiselt talupoegade kaebustest seoses matmisega kirikuaiale.² Ka arheoloogilised leiud näitavad, et mitmed suured kalmistud mis olid rajatud juba enne saksa röövvalutajate sissetungi, jäid kasutuselt ära XV sajandi paiku /näit. Jõuga kääbaskalmistu Jõhvi rajoonis/³.

Ka XV sajandi 2.^{poole} ja XVI sajandi alguse vakuraamatute alusel tehtud eesti talupoegade nimede analüüs näitab, et siin on asunud vastandina XIII-XIV sajandi eestipärastele⁴ nimedelevalitsema kristliku kalendri nimed. Kristlike nimede kiire tekkimine Läänemaal ühe inimpõlve jooksul XV-XVI sajandite pöördel võib olla seletatav küll vaid vastavate administratiivsete sammudega ülaltpoolt, kuid hilisemate sajandite materjalid näitavad ometi, et need nimed, enamasti eestipäraseks muudetuna, juurdusid rahva keelepruuki.

1 LUB I - 7, nr. 690 p. 47.

2 Blumenfeldt, Visitatsiooniprotokolle, lk. 163

3 Vassar, Katoliku kiriku reakt. osast, RAAE lk. 68. ^{-ioonilisest}

4 Stackelberg, Wackenbuch; Johansen, Jaani haigemaja vakuraamat; Eesti ajalugu II lk. 372; Vassar, Katoliku kiriku reakt. osast, RAAE lk. 69-70. ^{koostisest}

Tol perioodil toimus ka omapärane paganluse ja ristiusu läbipõimumine. Mitmed vanad tavad ja uskumused omandasid välise kirikliku kesta, saades sellega nagu õigustuse edasipüsimiseks. Nii teatab kroonik Russow suurte "saksa ja mittesaksa" hulkade kokkuvoolamisest jaanipäeval Pirita kloostri juurde. Talupoegade kokkutuleku põhjusteks loeb kroonik patustatuskirja ja ebajumalateenistust. Edasi kuuleme totemistlike uskumuste ühendamist jumalateenistusega või õigemini üleviimist kirikusse kui talupojad ja nende naised ja tüdrukud" kirjutab Russow "oma ohvrid, vahast tehtud küünlad, hobused, härjad, vasikad ja lambad altarile olid pannud, et nende loomad hästi kosuksid ja terved oleksid, siis keerutasid naised ka ühe killingu või penni kolm korda ümber pea ja viskasid siis altarile ja läksid minema.

Ka algas XV. sajandil rahva hulgas vanade rahvapäraste jumaluste segunemine katoliku pühakute ja nende kultusega. Juba 1428. a. kirikukontsiili otsustes kästi "mitte enam kirikuid ega kabeleid /ehitada/, kuhu püha Antoniuse ehk muude pühakute pilte pannakse, ka mitte /sallida/ korve ega puutüvesid, kus ohvreid alal hoitakse, eriti mitte linnade ega alevite juures, maanteede

1 Russow, Chronica, lk. 43.

2 Ibid.

3 Eesti ajalugu, lk. 377-78.
Moora, A., Muistsete eestlaste usundist, RAAE lk. 26 jj.; Vassar, Katoliku kiriku reakts. osast, RAAE lk. 70.

ääres ja põldudel." ¹ Hiljem on aga katoliku kirik Tõnni kultusega ära leppinud ja seda oma huvides kasutama hakanud. Nii saatsid Liivimaa piiskopid kasutades Antoniuse populaarsust talupoegade hulgas erilise Anthoniidide ordu mungad mööda oma diotsööse almuseid koguma. ²

16. saj. alguseks oli toimunud eesti talupoegade teatud varanduslik kihinemine. Mõisamajanduse keerukamaks muutumisega oli mõisnikel pärisoriste talupoegade vaeshooldmiseks enam tarvis talupojaseisusest ametnikke ja sundijaid: kupjaid, künnikke, vakusevanemaid jt. Wende tekkimiseks andsid soodsat pinda seoses kaubalis-rahaliste suhete süvenemisega üldisest talupoegade massist eristuvad üksikud jõukamad talupojad. ³ Selliste talupoegade huvidele vastas ka rohkem katoliku kiriku õpetus. On iseloomulik, et Kyveli visitatsioonieskirjades 1519. a. nähakse küsitlusalustena ette vaid "venemat või künnikku

¹ LUB I - 7, nr. 690 p. 29, /ne deinceps ecclesias vel capellas, in illis erigendo sancti Anthonii et aliorum sanctorum ymagines necnon carbonas vel truncos, in quibus oblationes fieri solite reponuntur, presentim ante civitates, opida, in viis publicis vel in locis ruralibus .../

² AR III, nr. 116 p. 14.

³ Eesti NSV ajalugu, I, lk. 246-48; Eesti ajalugu, II, lk. 233-240; Johansen, Beiträge, K. XIII v. 5, lk. 144-157, K. XIV, v. 1, lk. 16-32; Stavenhagen, Freibauern, K. IV, lk. 295-342. Forhonen, Viron vaäpaista talonpojista; Schwabe, Agrargeschichte Lettlands, lk. 43-47; Ligi, Eesti talurahva olukord, lk. 42-128.

või mõnda teist usaldusväärsemat talupoega." ¹

On koguni andmeid kirikufoodaali pühetest teha erisoodustuste abil mõningaid talupoegi endale truualamlikeks tööriistadeks. Nii lähnistas Saare-Lääne piiskop Johann von Münchhausen kilter Ullele tema eluajaks Kaina külas üksjalakoha "tema truue teenistuse eest, mida ta meile ja meie stiftile on teinud ja veel edaspidi tegema peab ja teha võib." ²

Kiriku ideoloogilise mõju tõhustamiseks talupoegade hulgas püüdis kõrgem vaimlikkond nõuda preestritelt eesti-keelsete palvete õpetamist ja jutluste pidamist, kuigi mitteladinakeelsete kiriklike rituaalide kasutamine oli katoliku kirikule põhimõtteliselt võõras. Saare-Lääne piiskopi Johan III Orgase sinodaalstatuutide 6. punktis 1505.a. nõuti preestritelt igal pühal ja eriti pühapäeval "Meie isa", "Ave-Maria" palvete ja usutunnistuse õpetamist rahva keeles. Edasi nõudis piiskop: "Eestlastele ja teistele vast ristituule õpetatagu palve: Jeesus-Kristus, elava jumala poeg, kes sa oled sündinud neitsist Maarjast, halasta minu peale." ³ Tähelepanuväärne on, et ligi 300 aastat pärast maa lülitamist katoliku kiriku otsesesse võimupiirkonda, nimetatakse eestlasi veel "vastristituiks". Kuidas õnnestus

¹ Ar III nr. 93 p. 1, /seniorem sive decimatorem aut alium magis dicretum rusticum/.

² Stackelberg, Landbesitz, lk. 243.

³ LUB, 2. - II, nr. 781, /Item sacerdotes curati doceant plebem suam distincte quolibet die festivo, precipur die dominico, orationem dominicam videlicet pater noster, ave Maria et credo in Deum exponendo in ydeomate suo vulgari, et signater Estonos et alios neophitos loco orationes doceant: Jhesu Christe fili Dei vivi, qui natus est de virgine Maria, misere mei./

eestikeelsete palvete õpetamine ja nende omandamine talu-
poegade poolt, sellest oli juba juttu eespool.¹ Enamikel
juhtudel jäi selline õpetamine lihtsalt ära, kuna preest-
ritel polnud pakilist vajadust rahvakeele omandamiseks -
- kiriklikud andamid laekusid ilma selletagi feodaalse
sunniparaadi tõhusa töö tagajärjel. Kui aga eestikeelne
jutlus töötas mingeid lisakasumeid, siis muidugi leiti
vahendeid selle pidamiseks. Nii esines ordupreester Wet-
berg Rakveres ja Narvas 1503.-06.a. "Suure Liivimaa Pa-
tukustutuse" jutlustega eesti keeles.²

Kodanlik historiograafia üldiselt tunnistas, et
"ristiusk leidis eestlaste vaimuelus väga visa ja aeglast
vastuvõttu"³, kuid samal ajal kaitsevad kõik tähtsamad
kodanlikud ajalookäsitlused, mis tegelevad katoliku ki-
riku tegevusega ja reformatsiooni probleemidega Eestis,
absurdsed teesi mingist kirikliku elu langusest XVI sa-
jandi alguses. Selle põhjuseks tuuakse "vaimulike halba
eeskuju", "kiriku ilmalikuks muutumist", "hooletut hin-
gehoiu tööd ning jutluse puudumist", "omavolilist talu-
poegade kiriklike koormiste kõrgendamist."⁴ Et rääkida
langusest, tuleb eeldada eelneva tõusu olemasolu, ometi
räägivad ajaloolised faktid, mida ka kodanlikud autorid
ei eita, sellest, et kõik need "kiriku languse" tunnused
on valitsenud Eestis alates ristiusu vägivaldisest imper-

¹ Vt. lk.

² Napiersky, Index corporis, nr. 2747.

³ Eesti ajalugu, II k., lk. 372.

⁴ Eesti ajalugu II, lk. 362-364; Sild, Eesti kirikulugu
lk. 86-87; Arbusow, Reformation, lk. 38-86.

teerimisest. Kodanlike ajaloolastele pole siin aga tähtsad mitte ajaloolised faktid vaid nende üldistest klassihuvidest lähtuv vajadus kaitsta ristiusk. Selleks püütakse kujutada katoliku kirikut tema tegevuse algperioodil Eestis progressiivseks ja manduvana alles enne "päästvat" luterlikku reformatsiooni.

Hoolimata sellest katoliku kiriku oletatavast mandumisest, olevat kodanlike autorite arvates just käsitletaval perioodil suurenenud "meeleparanduse tahe ja õndsakssaamise igatsus talurahva hulgas", milleks erilist tõuget olewat andnud 1501-03. a. Liivi-Vene sõda ja 1503.-06. ning 1508. aastate patukustutusjutlused¹. Professor Johansen püüdis seda väidet isegi faktilise materjali alusel tõestada. Oma "Keila kirikuöörmündrite arweraamatu" eessõnas väidab ta, et "me võime kiriklikkuse kasvu maaelanikkonna hulgas lihtsal viisil mõõta: kirikuvöörmündrite väljaminekute järgi veinile ja kirikuleivale, mis annavad osavõtu suuruse armukuuast"². Vakuraamatu andmete põhjal tehtud arvutuste põhjal, mille käiku käsitletavas teoses ei esitata, arvab Paul Johansen olevat õigustatud rääkima 100 ja 1000 kordsest armulaua küllastajate kasvust.

Vakuraamatu andmete analüüs annab järgneva tabeli Keila kiriku väljaminekutest veinile ja kirikuleivale /oblaasidele/:

¹ Sild, op. cit., lk. 86; Arbusow, op. cit., lk. 86-115.

² Johansen, Keila arweraamat, lk. XXIV.

Aasta väljaminekud /markades ja killingites/ 1 toobi veini hind

Aasta	väljaminekud /markades ja killingites/	1 toobi veini hind
1474	3 Mk	5 killingit
1484	5 Mk 2 k	5 --"
1506	4 Mk 14 k	5 --"
1508	2 Mk 26 k	7 --"
1509	2 Mk 22 k	6-7 --"
1519	3 Mk 20 k	7-8 --"
1521	2 Mk 26 k	6-7 --"

Kui pidada kiriku väljaminekuid veinile ja oblaatidele tõesti proportsionaalseks "talupoegade kiriklikkusega", siis tuleb seda ajavahemikus 1474-1521 pidada enam-vähem stabiilseks, sest langus väljaminekutes XVI sajandi algul võib ühelt poolt olla seletatav Keila alevi elanikkonna vähenemisega /1490-aail aastail 9-10, XVI s. algul 6-8 majakonda/. Mõningane tõus 1519. a. on vahest sõltuv sel aastal maad tabanud viljaikaldusest ja epideemiast, mille tekitatud abituse ja meeleheite tunnet oli kirikul kergem enese huvides realiseerida. ¹ Mingisugust talupoegade usklikkuse avaldumise kasvu Keila kiriku võõr-
mündri vakuraamat seega ei näita. Oletamisi võib ehk pigem väita, et just pärast 1501.-03. a. sõja ja "Suuri patukustutusjutlusi" 1503.-06. a. toimus armulaualkäijate arvu kahanemine /1506. a. väljaminekud küündisid 31 toobi veini ostmiseks, 1508. a. väljaminekud 14 toobile/, kuid üldiselt tuleb lugeda Johanseni katset võtta sellise

¹

keerulise nähtuse nagu seda on religioosse ideoloogia omandamine talupoegade poolt, mõõdupuuks väljaminekud veinile ja kirikuleivale, liiga juhuslikuks ja hüpoteetiliseks.

Kokkuvõttes võib öelda, et eesti talurahvas jätkas ka XVI s. I veerandil võitlust katoliku kiriku vastu, mis avaldas põhiliselt vanade paganlike kommete säilitamises ja eemalehoidumises kiriku poolt ettenähtud rituaalidest. Ometi on sel perioodil märgatav talupoegade mõningane osavõtmine katoliku kiriku välistest kommetest. Katoliikliku õpetuse äärmiselt pinnapealne juurdumine eesti talurahva teadvusse tegi siin võimatuks mõne ristiusu ideoloogiast endast lähtuva ketserliku õpetuse levimise, millises vormis esinesid peaaegu kõik Lääne-Euroopa antifeodaalsete liikumiste ideoloogilised alused.¹

¹ Ф. Энгельс, Крестьянская война, lk. 33-34.

IV

ILMALIKE FEODAALIDE VASTUOLUD KATOLIKU KIRIKUGA

XVI sajandil ja XVI s. alguses arenes Eestis kiiresti mõisamajandus. See teostus kõigepealt sügavuti olemasolevate mõisate põldude laiendamise ja karjade suurendamise teel. Kuid sel perioodil võis märgata ka mõisate arengut laiuti uute mõisate juurderajamise näol. Mõisamajanduse kiire tõus oli suurel määral tingitud nõudmise kasvust Euroopas /eriti Madalmaadel/ Liivimaa vilja järgi. Selle tõusu eelduseks oli pärisoriste talupoegade teetöö.

Ülevaate Liivisõja eelseks perioodiks olemasolnud mõisade tekkimisest Eestis annavad järgmised andmed:¹

enne 1400 a.	oli rajatud	36 mõisa
1400 - 1424 a.	- " -	25 mõisa
1425 - 1449 a.	- " -	35 mõisa
1450 - 1474 a.	- " -	46 mõisa
1475 - 1499 a.	- " -	58 mõisa
1500 - 1524 a.	- " -	63 mõisa
1525 - 1550 a.	- " -	83 mõisa

Eriti järsult suurenes mõisate rajamine a. lates XV sajandi 2. poolest piiskopkondade aladel. Ligi pooled Tartu piiskopkonna mõisatest ilmuvad allikaisse XVI sajandi 1. poolel.

Püüdes piiramatult laiendada oma valdusi ja suurendada rikkusi pörkasid ilmalikud feodaalid kokku katoliku

1

Ligi, Eesti talurahva olukord, lk. 152.

kiriku huvidega. Kogu feodaalide klassile oli tarvis religiooni ja vaimulikkonda eksploateeritavate masside uimastamiseks ja allasurumiseks, sest jumala idee "sidus alati rõhutud klassid usuga rõhujate jumalikkusse." Kuid valitsevad klassid on püüdnud alati valada religiooni neile antud konkreetseis tingimustes kõige sobivamasse vormi. XVI sajandi alguse konkreetseis olukorras seisis kirik oma tohutute latifundiumitega ees mõisnike klassi tungil laiendada oma feodaalseid maavaldusi.

Kiriku majandusliku võimu ulatus saab paremini mõistetavaks siis, kui me selgitame välja kirikliku maavalduse suhtelise suuruse võrrelduna ilmalike feodaalide maavaldusega. Allikmaterjali nappus lubab siin teha kahjuks kaudseid üldistusi vaid Eesti mõnede osade kohta. Kodanlik ajaloolane Blumfeldt hindas läänistatud maade hulka Saare-Lääne piiskopkonna mandris umbes 1000 adramaale, samal ajal oli kiriku käes üle 1800 adramaa.² Suhteliselt väiksem osa maavaldusest kuulus kirikule Tartu ja Tallinna piiskopkonnas.

XVI sajandi l. poolel võime täheldada kiriku maavalduse vähenemist eramõisate tekkimise ja laienemise arvel. Kooniga ja Audru ametkonna maad olid kuni sajandi vahetuseni püsinud Saare-Lääne piiskopi enda käes, kuid XVI sajandi 50-ndaiks aastaiks polnud siin peaaegu ühtegi küla, mis läänistuse, pantimise või rentimise teel poleks piiskopi

¹ Lenin, Teosed 35. kd., lk. 93.

² Blumenfeldt, Läänemaa, lk. 272-73.

käest ära läinud.¹ Suure osa uutest vasallidest moodustasid piiskoppide ametnikud, kes osalt said omale pärusvaldusi teenete eest palga asemel, osalt puhta raha eest, osalt teenismõisatele pärandamisõiguse andmise teel.²

Kiriku majandusliku potentsiaali alanemisega kaasnes piiskoppide poliitilise võimu piiramine vasallide kasuks. Juba XV sajandil olid vasallid saavutanud rida tähtsaid võite võitluses oma kiriklike vürstide vastu. Riia, Tartu ja Saare-Lääne piiskopkonnas saavutasid vasallid laiendatud läänisõiguse 1450-ail aastatel.³ 1435. a. Valga maapäeval sõlmisid vasallkonnad esimest korda oma maahärradega kui võrdne pool lepingu, mis kohustas esimesi mitte pidama välissõda teise lepinguosalise nõusolekuta ja austama oma "alamate" õigusi.⁴ "Keegi polnud Riia kirikule nii kahjulik kui see isand, kirus peapiiskop Michael 1497. a. oma eelkäijat Silvesteri, kelle "armuga" laiendati 1457. a. vasallide läänisõigust "kuna tema algatusel ei või nüüd ega kunagi peaaegu ükski Riia kiriku poolt läänistatud maavaldus kirikule tagasi langeda, kuna nad võivad päranduda nais- ja meessoos kõrvalline mööda kuni viienda põl-

¹ Stackelberg, Landbesitz, lk. 154-205.

² Ibid., lk. 195, 2 Ol; Richter, Geschichte der Ostseeprovinzen, lk. 273; GU. II nr. 482.

³ Arbusow, Reformation, lk. 30.

⁴ Arbusow, op. cit. lk. 33-34; Transehe-Roseneck, Lebenswesen, lk. 50, 91; LUB I - 7, nr. 1020; LUB I - 11, nr. 646.

1
veni edasi."

Võitluses võimu pärast katoliku kirikuga püüdsid ilmalikud feodaalid teda kõige pealt ilma jätta võitlusvahendest, mis olid omased ainult kirikule, kui spetsiaalsele instituudile. Esikohal sellistest vahenditest oli kirikuvanne, mis seisnes üksikute või tervete inimrühmade väljatõukamises kõikvõimsa katoliku kiriku kaitse alt ja nende lindpriiks kuulutamises. Protestid kirikuvande rakendamise vastu ilmalikes küsimustes kõlasid feodaalide hulgas juba XV sajandi alguses. 1421. a. kuulutas Saare-Lääne piiskopkonna vasallkond, et nad peavad kirikuvande rakendamist ühendamatuks maaõigusega. Oma keeldumist õigustasid nad teooriaga, mille järgi Liivimaa olevat mitte kiriku vaid Taani kuninga vallutatud.

kui XV sajandil vasallkond keeldus tunnistamast kirikuvande rakendamise õigust nn. "ilmalikes küsimustes", siis XVI sajandi algul eitavad nad seda põhimõtteliselt ükskõik millises küsimuses. 1516. a. Valmiera meespäeval, kus piiskopid nõudsid piiskopkondade kõrgema kohtuvõimuna prelaatidepäeva tunnustamist, esinesid linnad ja mõisnikud ühise deklaratsiooniga, et "nad ei mõtle kirikuvannet taluda, kui nad selleks ka oma elu ja varanduse peaksid ohverdama."

1 LUB II - 1, nr. 478.
/... nemo fuit adeo rinutilis et dampnosus ecclesie Rigensi sicut idem dominus Silvester, cum fere omnia feodalibus bona, ue cadunt ab ecclesia nostra Rigensi in feudum, que plura et multa sunt, ipso occasione nunquam possunt ammōdo ad ecclesiam redire, sed hereditario jure succedere tam in collaterales feminei sexus quam masculini usque in quoytam genetacionem./

2 LUB I - 2, nr. 2522, 2709.

3 AR III, nr. 66 p. 52, /gedachten den ban nicht to liden, sō lden se ock liff und gut darumb ansetten/

Kuna ka Ordu, jõuvahekordi õigelt hinnates, "ilmalike seisuste" poole asus, väljusid kirikuvürstid võitlusest kaotajana. Neil tuli loobuda kirikuvande kasutamisest teiste feodaalide seisuste vastu. Kui peapiiskop Jasper veel samal maapäeval maakirikute parandamist nõudis, vastasid mõisnikud ja linnad, et see küsimus neid ei huvitavat /bekummert uns nicht/¹.

Teravasse vastuollu oma piiskopiga sattusid Saare-Läänepiiskopkonna vasallid eelpakkumiskohustuse /upbedinge/ küsimuses, mille järgi iga läänimees enne oma lääni võõrandamist seda piiskopile oli kohustatud pakkuma ja alles siis kui see oma eelostuõigusest loobus, lääni võõrandada võis. Vasallid nõudsid eelpakkumiskohustuse kaotamist ja samuti õigust apelleerida maapäevale.² Ametisse astumisel 1515. a. oli piiskop Kyvel lubanud vasallidele kinnitada ja laiendada nende õigusi, kuid vastupidi lubadustele püüdis piiskop oma vürstivõimu veelgi tugevndada. Läänikaotuse ühvardusel püüdis ta sundida vasalle andma vannet artiklile, mis keelas lääni võõrandamise ilma maahärra loata üldse. Lisaks esitas piiskop 1518. a. stifti meespäevale nõuded, mis keelasid vaimuliku isiku vastutuse levõtu ilmalikus kohtus ja iga-suguse apellatsioon, väljaarvatud vaid paavstile ja keisrile.³ Vastuolude ühvardavast iseloomust annab tunnistust piiskopi keeld vasallidel relvastatult lossi

¹ AR III, nr. 66 p.p. 6, 17, 25, 32.

² Arbusow, Reformation, lk.lk. 36, 138, 154-155; Transehe-Roseneck, Lebenswesen, lk.lk. 126 jj., 131 jj.

³ AR III, nr. 83 p. 1.

ilmuda.¹ Vasallid ei kavatsenud järele anda piiskopi ühelegi nõudmisele vaid loobusid ühes "ebatavaliselt pilkavas kirjas" /einen einwontlicken honschen breff/ läänikohustuste täitmisest. Kõige solvamamaks asjaloaks sealjuures oli, nagu selgub piiskopi kaebusest, et kirja kätteteimetajaks piiskopile oli talupoeg.²

1521. a. planeeritud prelaatidepäevale asetati tüliküsimus juba "vasallide vandenõu" /de conjuratione vasallorum/ nimetuse all. Kavatsatud prelaatidepäevast ei tulnud aga midagi välja, kuna kirikuvürstidel ei tulnud seista mitte ainult ühe piiskopkonna vasallide vaid kogu ilmalike feodaalide seisuse vastu tervikuna, kuna samal aastal olid liitunud eelpakkumisvastase võitlusega ka Tartu piiskopkonna vasallid.³ Vastuolu edasine areng langeb juba otseselt reformatsiooniperioodi, mille vaatlemine ületab käesoleva töö raamid.

Tallinna piiskopkonnas, kus piiskopil polnud vürstlikku ülenvõimu ega selliseid suuri latifundiume nagu Saare-Lääne ja Tartu piiskoppidel, ei võtnud vastuolud mõisnike ja kõrgvaimulike vahel sellise avaliku ja leppimatu võitluse vormi. 1516. a. lubas Tallinna piiskop Blankenfeld "Harju ja Viru rüütelkonda nende vanadest õigustest mitte välja tõrjuda ega kõrgemalt koormata ega ka keelata vaimuliku või ilmaliku apellatsioonioi-

¹ AR III, nr. 83 p. 7-8.

² AR III nr. 96 p. 11.

³ AR III nr. 115 p. 10 ja nr. 116 p. 10; Arbusow, Reformation, lk. 156-157.

guse ka sutamist." ¹

Samast piiskopkonnast on meil veel ilmekas näide kiriku ja mõisnike huvide põimumisest. 1508. a. kohustusid mõisnikud korvama piiskopile nende talupoegade saatvilja, kes oma maadelt minemakihutamise tõttu ei olnud võimelised seda enam maksma. ²

Piiskop Kyveli visitatsiooniprotokollidest selgub, et mõisnikud röövisid kirikumaadelt talupoegi ja asustasid neid oma maadele. Üksinda Anseküla kirikukihelkonnast teatati 22 sellisest talupojast. ³, Kihelkonnas Saaremaal on kohalik mõisnik anastanud piiskopiküladest 3 talupoega koos kariloomadega /2 paari härgi, 4 lehma ja 2 hobust/. ⁴ Nendelt ümberasustatud talupoegadelt ei tahtnud mõisnikud maksta piiskopile mingit maksu ega anda neid kirikule tegu tegema.

Mõisnikud püüdsid oma võimu laiendada nende poolt rajatud kabeleile kiriku õiguste või kohalikele kirikule patronaadiõiguste saavutamisega, mis andis neile võimaluse neile sobivaid preestreid oma valiku järgi ametis-

¹ AR III, nr. 68, /ritterschap Harrien und Wirlandt von iren olden gewenliken rechten und frighet nicht tho drenghen und nicht hocher belasth sollen werden und ock nein uthgandes rechte tho beschelden offte tho boszocken nach geistlik effte wertlick./

² AR III, nr. 44.

³ Blumenfeldt, Visitatsiooniprotokolle, lk. 119-121.

⁴ Ibid., lk. 123.

se panna ja kontrollida paremini kiriku sissetulekuid. Nii pärandas Läänemaa piiskopivasall Otto Farenbeck Hanila kirikule 1500. a. 200 Mk, et tema poolt rajatud Varbola kabel kiriku õigused saaks.¹ Saare-Lääne piiskopkonna preestrikohtade jagamisregistri järgi 1519.-23. aastail on Hanila kirikuhärra koht täidetud kohaliku mõisniku Peter Ükskülli ettepanekul.² On andmeid mõisnike patronaadiõigusest Nissi,³ Märjamaa,⁴ Vigala,⁵ ja Puhja⁶ kirikuile.

1513. a. maapäeval kuulutasid mõisnikud, et nad on valmis kandma ohvreid jumala teenimise perandamiseks, kui vaid ainult pappide sohinaised nii rikkalikult riietatuna pärlites, sametis ja hõbehetes ringi ei käiks. Sellele vastas Riia peapiiskop, et Liivimaal olevat isegi vähe preestrid ja mittesakslastele jäävad seetõttu "Meie isa" palve ja teised usutunnistuse peatükid tihti õpetamata. Kui nüüd veel preestritel sohinaiste pidamine ära keelata nõrgestaks see kristlust. Sellele vaetas rüütelkond, et tal ei olewat midagi sohinaiste pidamise vastu, nad soovivat vaid, et piirataks nende selliseid ehteid,

1 Kuujo Pfankirchen, lk. 39.

2 Ibid. lk. 65; Arbusow, Livlands Geistlichkeit, lk. 71.

3 Johansen, Keila arweraamat, lk. X; Kohansen, Estlandliste, lk. 514.

4 Bfl I, nr. 134.

5 Taube, Archiv Ükskülli, I k., lk. lk. 83, 127-128, II k. lk. 105-106.

6 GU I, nr. nr. 147, 336, 570, 628.

mida aulised ja rüütliisost isikud kanda tavatsevad." ¹

See episood näitab meile kõigepealt teravat konkurentsi luksuses vaimulikkonna ja mõisnike vahel, teiseks laseb ta heita pilku katoliku vaimulikkonna kohutavale moraalsele mandumisele ja kolmandaks annab ta veelkord selge tõendi sellest, et kõikide religioossete küsimuste tagant koorub lõpuks välja materjaalne tuum.

Vaadeldes tagasi kõikidele meie poolt esile toodud ilmalike ja vaimulike vaheliste vastuolude avaldumise vormidele, tuleb märkida, et sisuliselt käis siin võitlus suurema osa pärast talupoegade toodetud lisaproduktis. Mõnikord avaldus see otseselt, nagu talupoegade röövimise juhud, teinekord kaudselt - võitluse kaudu feodaalse maaomandi pärast. Kõik need vastuolud löid eelduse reformistliku liikumise tekkimiseks feodaalide hulgas kirikumaade haaramiseks ja kirikuvürstide võimu kukutamiseks. Et see eeldus jäi realiseerimata võimaluseks, on põhiliselt tingitud kõigi feodaalide rühmituste ühisest hirmust talurahva revolutsioonilise võitluse ees.

V

VASTUOLUD KATOLIKU KIRIKUGA EESTI LINNADES
REFORMATSIOONI EELSEL PERIOODIL

Keskaegsete linnade elanikkond jagunes sotsiaalselt erinevaise kihtidesse. Peaaegu kogu võim linnades oli jõukate kaupmeeste ehk patriitside perekondade käes, kes olid organiseerunud nn. Suurtesse Gildidesse ja realiseerisid oma võimu raadide kaudu. Nende vastases opositsioonis seisis kogu ülejäänud linnade elanikkond, kes jagunes omakorda kahte vastandlikku rühma nn. bürgerlikku ja plebeiliku opositsiooni. Esimesse opositsiooni olid koon-
dunud käsitöömeistrid ja väikekaupmehed, kes organiseer-
usid nn. Väikestesse Gildidesse. Teise, massilise oposi-
tsioonirühma moodustasid käsitöölised, õpilased, mustatöö-
lised jne. Eesti linnades suurendasid sotsiaalseid vas-
tuolusid rahvuslikud erinevused.

Tallinna elanikkonnast, mida XVI sajandi alguses on linnaraamatute alusel hinnatud 6000-8000, moodustasid rõhuva enamuse eestlased.² Valitsev patriitside kiht koos-
nes aga nagu feodaalide klass maalgi sisserännanud saks-
lastest, kes olid kohustatud kuuluma rüütlikeisusse.³ Bür-
gerliku opositsiooni teatud osa moodustasid eestlased, kes

¹ Ф. Энгельс, Крестьянская война, lk. 25-30.

² Eesti NSV ajalugu, I k., lk. 250; Eesti ajalugu, II k. lk. 304; Niitemaa, Undeutsche Frage, lk. 48; Johansen, Deutsch und undeutsch, lk. 49.

³ Notbeck u. Neumann, Reval, lk. 73-74.

pärast "mittesakslaste" vastuvõtukeeldu Kanuti Gildi 1508. a. koondusid Tallinnas Oleviste Gildi. Kui terav vahe valitses vestlaste ja sakslaste vahel, seda demonstreerib asjaolu, et Tallinna "pistemakrite" ja sadulseppade tsunfti eestlased kuulusid Oleviste Gildi, sakslased Kanuti Gildi.¹

Linnade eksploatatorlikud kihid - suurkaupmehed ja jõukad käsitöömeistrid vajasisid alamkihtide vaoshooidmiseks religiooni. Linnadesse olid koondunud katoliku kiriku tähtsamad tugipunktid. Siin resideerusid piiskopid ja toomkapiitlid, asusid uhkema kirikud ja kloostrid. See kergendas kiriku mõju tungimist linnaelanikkonna kõikidesse kihtidesse.

Käsitööliste ja kaupmeeste allutamine kirikule ei toimunud üksnes kirikute ja kloostrite, vaid olulisel määral ka religioosse laadiga vennaskondades ehk gildides. Tallinnas oli üheks selliseks poolkiriklikuks organisatsiooniks nn. Pühaihu gild, mis koosnes peaaegu² ainult eesti alamatest käsitöölistest ja teenijatest.

Kuid linnade elanikkonnal tervikuna oli põhjusi rahulolematuseks katoliku kirikuga. Seda esiteks sellepärast, et kirik eesotsas piiskoppidega toetas kõikides konfliktides feodaalidega linnavastaseid jõude. Teiseks kirik oma tohutu luksuse ja kulukusega muutus linlastele liiga kalliks.

¹ Plaesterer, "Pistemaker", lk. 31. Niitemaa, Undeutsche Frage, lk. 204-205.

² Vassar, Katoliku kiriku reaktioonilisest osast, RAAE lk. 71.

Tallinna patriitsid olid juba XIII sajandil saavutanud valitsemisõiguse kirikuvaranduste, preestrite ametisemääramise, kirikumaksude ja isegi jumalateenistuse teatud reguleerimise üle. 1425. a. võttis raad vastu määruse, mis nägi ette hingemissa eest võetava tasu piiramise ja raha võtmise keelu kiitvate mälestuskõnede eest.¹ Tallinna rae sellise kirikuõigusi piirata taotleva tegevuse vastu astusid kogu katoliku kiriku valitsemisperioodi vältel ühise rindena kõik Liivimaa piiskopid.

Laiaulatuslikku konflikti sattus Tallinna kirikuvürstide ja vasallkondadega 1499. a. Mihkli kloostri vastu tarvitusele võetud politseiabinõude pärast. Linna kohtuvoogt ja sulased olid ühe kerjuspoisi kloostriteenižast mõrtsuka areteerimiseks kloostri tunginud ja nunnade kallal mitmesuguseid repressioone tarvitanud. Rae ja kloostri abtissi poolt ordumeistrile saadetud kaebekirjadest selgub, et linnas liikunud kuulduste järgi oli kloostriis "salajane urgas" /ein hemmelicke winckel/, kus tihti lööminguid ette tulnud ning vargaid ja röövleid varjatud.² Kuna Mihkli klooster kujutas endast põhiliselt Harju- Viru mõisnike vallaliste tütarde pansioni, siis olid mõisnikud otseselt puudutatud kloostri ja linna vahelisest konfliktist. Valga maapäeval 1500. a. võeti kaebuse esitamine Tallinna poolt vastu mõisnike, ordurüütlite ja -tallivendade ähvardavate vaheleühüetega. Kui raessaadikud enda õigustamiseks Lübecki õigusele toetusid, seletas peapiiskop,

1 LUB I - 7, nr. 237 p. 2.

2 LUB II-1, nr.nr. 793, 858, 886.

et selle õiguse 14 punkti olevat paavsti ja keisri poolt kehtetuks ja ketserlikuks tunnustatud. Selle väite aluseks oli asjaolu, et mõningad Saksi maaõiguse nn. "sak sipeegli" artiklid, mis linnaõiguse poolt üle võetud, 1374. a. paavst Gregor XI poolt tühistati.¹

Selline otsene kallaletung linna privileegidele kõrgemate vaimulike poolt süvendas veelgi linnade opositsioonilisust katoliku kiriku vastu. 1506. a. oli peapiiskop sunnitud Tallinnalt tagasi nõudma tema poolt kunagi kingitud püha Gertrudi "imettegeva" säilme, kuna tallinlased olid selle "täiesti hooletusse jätnud ja unustanud. /genczlik vorsumet unde vorgeten/². Veel samal aastal andis Tallinna raad ordumeister Plettenbergile eitava vastuse frantsisklaste kloostris asutamise suhtes Tallinna, kuna "iga mõistlik inimene võib tähele panna ja märgata, et meie linnas on küllalt kirikuid, kloostrid ja reegimaju."³

Karksi foogt Hermann Overlackerile /1502.-14. a./ tehti ordumeistri poolt ülesandeks "mustadele munkadele" /denn swarten monniken/ s.t. dominikaanlastele Pärnus maja

¹ AR III, nr. 12 p.p. 49-51, 53; Arbusow, Reformation, lk. 134, 135.

² LUB II-3, nr. 26.

³ LUB II - 3, nr. 64, /... an kerken, klosteren unde monkehaven und sek enhusern bynnen unser stad genoch syn, dar dorch geschen worde, kan en juverlick vorstendich mynsche affnemen unde merken./

anda.¹ 1505. a. oli Pärnu Dominikaani ordu kindralkapitli registris märgitud "püha vaimu kohana."², mis pidi viitama kloostrile olemasolule Pärnus. 1526. a. kirjutatud Pärnu "Märkmeteraamatust" /Denkelbuch/ kuuleme aga, et raad ei olnud nõus kloostrile asutamiseega linna.³

Tallinnale eluliselt tähtsas põgenenud talupoegade küsimuses astusid piiskopid mõisnikega ühises rindes linna vastu välja. Linna püüdele säilitada õigus nende linna põgenenud talupoegade, kes pole maha jätnud adramaad ega perekonda, tööjõule, vastasid kirikuvürstid ja mõisnikud 1516. a. kaebusega paavstile, milles nõuti kõigi talupoegade tingimusteta väljaandmist. Kirikuvande ehvardusel.⁴

XVI sajandi l. veerandil tegid Tartu piiskopid korduvalt katsed laiendada oma vürstlikku võimu linna arvel. 1516. a. segas piiskop Bānhawer end vahele linna maksu-määramisõigusse, püüdes sealjuures Väikest Gildi Suure Gildi vastu välja mängida.⁵ Veelgi suuremaid pretensioone linnaile esitas Bānhaweri järglane Blankenfeld. Ta nõudis

¹ Laakman, Kirchenwesen Neu-Pernaus, lk. 142.

² Walter-Wittenheim, Dominikaner, lk. 14, /Acceptamus locum S. Spiritus in civitate Perona, terre Livonie, provincie Saxonie/.

³ Schneider, Denkelbuch, lk. 142, /Aber eyn ersamer raedth wolde sy /munke/ nicht stath tho bawenn effte woenen inn wunser stadt./

⁴ AR III nr. nr. 58-64, 66, 67, 71, 76, 78; Ligi, Eesti talurahva olukord, lk. 239-249; Niitemaa, Undeutsche Frage, lk. 113-173; Johansen, Ordensmeister Plettenberg in Reval.

⁵ LUB I - 11, nr. 409; AR III, nr. 95; Gernet, Verfassungsgeschichte, lk. lk. 157 jj.; 188 jj.; Freimuth, Tartu, lk. 37-38.

kaasotsustamisõigust Suure Gildi äraagide muutmisel, kõikide apellatsioonide esitamist linna kohtust Riia asemel piiskopile ja toomkapiitlile, kõigi piiskopisulaste ja teenrite linna piirides sooritatud kuritegude üle kohtumõistmise äravõtmist linnalt. Kõigi nende nõuete täitmine oleks tähendanud sisuliselt linna täielikku allutamist piiskopile. Linna läbirääkimiskatsed lükkas piiskop tagasi seega, et ta linnasekretär Mathias Lemkel kirikuvande ähvardusel keelas osavõtu Rae poolt kavatsatud läbirääkimistest. Tartu raesaadikuile blokeerisid piiskopi relvastatud sulased tee Tallinna ja Riiga, kust nad kuulduste järgi pidid linnale 300 sõjasulast toetuseks tooma. Samuti lasi piiskop avada lepingu kohaselt kinnimääritud Toomvärava, kuna ta ei tahtnud tunnustada linna õigust kontrollida liiklust piiskopilossi ja välismaailma vahel.

Riia ja Tallinna raesaadikute vahendusel Tartus 30. juunist 19. juulini 1519. a. toimunud läbirääkimised lõppesid esialgu siiski kompromissiga: raad andis uuesti trundusevande ja piiskop kinnitas linna privileegid. Selle kokkuleppe põhjuseks oli ilmselt üheltpoolt tekkiv vastulu piiskopkonna vasallide ja piiskopi vahel, mis ei võimaldanud viimasel kõigil rindeil korraga võidelda ja teisest küljest Väikse Gildi surve raele.² Kuid eeldused vastulude uueks esilepurskumiseks jäid püsima niikaua kui kiriklik vürst säilitas patronaadiõiguse linna üle.

1

AR III, nr. 94. Arbusow, Reformation, lk. 145-146.

2

AR III, nr. 93. Arbusow, Reformation, lk. 146-147.

Blankfeldil, kes oli üheaegselt ka Tallinna piiskop, tuli kohata selle linna vastuseisu visitatsiooniteostamise küsimuses. Toetudes oma episkopaalõigusele linna kirikute üle ja soovimata piiskopi vahelesegamist linna siseasjadesse, nõudis raad visitatsiooni ulatuse piiramist Niguliste kiriku kella sisseõnnistamise ja leerilaste vastuvõtmisega.¹

Rahulolematust linnaelanikkonna kõikides kihtides tekitas katoliku kirik oma tohutu kulukuse ja rahaahnu sega. Tallinnas Niguliste kirikus võeti surnu matmise eest surnuaiale - 3 mk., kiriku hauakivi alla - 10 mk., kirikukellade löömise eest 4 mk.² Raha töid kirikule kõrged taksid hingemisade eest, kõikide kiriklike sakramentide täitmine ja vabatahtlikud annetused jumalateenistuse ajal. Mõnikord omandas ka linnades ohvrite kogumine kirikute andamikogumise iseloomu. Niguliste kiriku eestseisja kirjutas 1479. a. kiriku märkmeraamatu: "Niisiis aastal 79 umbes Püha Jaagupipäeva /25.VII/ paiku käisime me majast majja ja palusime kõrgaltari uue tahvli jaoks, nii sain ma Püha Lauritsa päeva eelsel õhtul /9.VIII/, kuld ja hõberahas kokku 160 marka ja 7 mün-³ti flaami raha."

1

Archiv III - 4, nr.nr. 134, 137, 152, 155; Hansen, Kirchen und Klöster, 1. Auflage, lk. 111-113; 3. Auflage, lk. 207, nr. XII.

2

Hausmann, Silberschatz, lk. 217-218.

3

Ibid, lk. 238-239, /Item anno 79 ummetrent sunte Jakob ginge wy umme van huse to huse und balden tor nyen tafelen to dem hogen altare, so entfenk ik up sunte Laurens avent ... an golde und sulver gelde to samen - 100 m und 60 m und 7 stuck flamsch geldes/.

Suuri varandusi ajas vaimulikkond kokku testamentide kiriku kasuks muutmiste ja surijate otseste röövimistega, kasutades nende hirmu ja nõrkust surma ees. Osavamatele varanduste väljameelitajaile maksti kiriku poolt preemiaid. Nii kinkis Niguliste kiriku eestseisja 1491. a. selle kiriku "mittesaksa jutlustajale" ¹ Reini kuldene hõbepeekri väljapressimise eest.

Linnade seadusandluse suunatust kirikliku seadusandluse vastu linnakodanike testamentaarse röövimise küsimuses, märkis ära juba Riia provintsiaalkontseil, kus mõisteti hukka mõningate linnade seadused, mis nägid ette testamenti kehtivuse vaid sel juhul, kui see oli koostatud linnanotari poolt kahe või kolme raelikme juuresolekul. ² Ometi ei kaitsenud raed, mis olid linnade jõukamate kihtide esindusorganid, küllaldaselt käsitõelisi ja vaesemaid linnakodanikke katoliku kiriku röövtegevuse eest. Tallinna kiviraidurid olid 1521. a. omaalgatuslikult sunnitud tsunfti sraagidesse tooma punkti, milles keelati majaperemeestel teatada vaimulikele nende majas surnud tsunftiliikmetest. Edasi kõlas sraag: "Ka ei tohi selle maja peremees või perenaine lubada munkadel, begiinidel, preestritel või kellegil teisel midagi majast välja tassida, olgu see raha, riided, hõbehted, kannud, pajad või ükskõik milline väike või suur majakraam, kui

1

Hausmann, Silberschatz, lk. 293.

2

LUB, I - 7, nr. 690 p. 14; Hasselblatt, Kirchliche Einnahmen in Altlivland. lk. 180-181.

puudub rae tahe ja luba, 20 marga trahvi ähvardusel." ¹
Tallinna Niguliste kiriku märkmeteraamatu andmetest selgub,
et 1503.-1506. aastail sai kirik testamentaarsete määrangute
teel sularahas ja kinnisvaras üle 2500 marga. ²

Sama märkmeteraamatu alusel saab teha mõningaid kokku-
võtteid Niguliste kiriku üldiste sissetulekute ja väljami-
nekute kohta. 1465. a. oli kirikul sula- ja kapitalraha
kokku 14.938 marka. ³ 1489. a. oli kirikul 5 maja. 1471.-77. a.
võis kirik kulutada nn. Hans Ryssenberchi monstrantsi ost-
miseks 761 marka. ⁴; 1482. a. - kõrgaltari tahvli ostmiseks
1250 mk. ⁵; 1489-90. a. - oreli valmistamiseks ja ülespane-
miseks 1575 mk. ⁶

Huvitava pildi annab kiriku aastaste sissetulekute
võrdlemine /arvestatud on makse matmise ja kellalöömise
eest ning ohvreid jumalateenistuse ajal/.

-
- 1 Notbeck und Neumann, Reval, lk. 41.
 - 2 Hausmann, Silberschatz, lk. 262-264.
 - 3 Schiemann, St. Nicolaus, lk. 589.
 - 4 Hausmann, Silberschatz, lk. 231.
 - 5 Ibid., lk. 237-238.
 - 6 Ibid., lk. 248, 266.

1471 a. - 260 mk.	1	1489-99 a. - 525 mk.	3
1473 a. - 389 mk.	1	1499-1512 a. - 496 mk.	4
1482 a. - 654 mk.	2	1516-1520 a. - 306 mk.	5

On selgesti näha, et reformatsioonieelsel perioodil avaldus opositsioonilisuse kasv katoliku kiriku vastu ka annetuste vähenemises. Kiriku väljaminekud kasvasid aga samal ajal edasi, mille tulemusena Niguliste kiriku võlad ulatusid 1520. a. 447 margani.⁶ Lisaks rahaliste annetuste vähenemisele võib märgata linnakodanike järjest suurenevat ükskõiksust kirikutalitluste vastu. Enne reformatsiooni oli Tallinnas aasta aastalt üha rohkem neid Mustpeade kompanii liikmeid, kes hilinesid või üldse ei ilmunud messile. Sellest annab tunnistust alates 1502. a. sisseseatud eriarvereamat.⁷

Enda kätte kuhjunud rahalisi ressursse kasutas kirik laiaulatuslikult liigka suoperatsioonideks. Linnakodanikele

-
- 1 Hausmann, Silberschats, lk. 239.
 - 2 Schiemann, St. Nicolaus, lk. 590.
 - 3 Hausmann, Silberschats, lk. 261.
 - 4 Ibid., lk. 262.
 - 5 Ibid., lk. 287.
 - 6 Ibid., lk. 287.
 - 7 Amelung, Swarzenhäupter, lk. 67.

laenas kirik raha enamasti kinnisvara tagatise vastu,¹
feodaalidele maomandi vastu. Kiriku võlgnike hulgas
olid ka linnade raad. Näiteks laenas Narva raad 1506.-07.a.
kirikult raha palgasõdureile palgamaksmiseks.² Hoolimata
sellest laenust jäi üksinda Tallinnasse hoiule veel üle
900 Mk. Narva kirikukapitale.³ Levinumaks võlaprotsendiks
oli 6%,⁴ mis laekus vaimulikele liigkasuvõtmise varjami-
seks rendise näol teatud kultuslike protseduuride soori-
tamise eest. Suure kirikuvõlglaste armee kujunemine suu-
rendas neid ühiskondlikke jõude, kes olid otseselt huvi-
tatud katoliku kiriku hävitamisest.

Eespool kuulsime kaebustest Tallinna dominiiklaste
kohta talurahva käest andide väljapressimisel. Linnas
tungisid mungad otseselt linlaste tegevussfääri, tegut-
sedes kalade, vilja, maitseainete, hobuste jm. ülesost-
misega ning mõisnikele ja maapreestritele edasitoimetami-
sega.⁵ Liigkasuvõtmise alal võistles klooster edukalt
linna kirikutega. 1523. a. oli isegi Tallinna tulevane
bürgermeister Fritz Luckenback kloostri võlgu 55 marka.⁶
Pahameelt linlaste hulgas munkade vastu suurendas ka as-
jaolu, et nad lubasid kloostri ruumides Harju-Viru vasal-
lidel, kes olid Tallinnaga alaliselt vaenujalal, korral-

1. Plaesterer, Revaler Rentenbuch, pidevalt.

2

LUB II - 2, nr.nr. 98, 286.

3

Süvalep, Narva ajalugu, lk. 302.

4

Schneider, Denkelbuch, lk. 104; Schiemann, St. Nico-
laus, lk. 589; Kuujo, Pfankirchen, lk. 228.

5

Hansen, Kirchen und Klöster, lk. 137; Walter- Witten-
heim, Dominikaner, lk. 144-146,
Walter-Wittenheim, Dominikaner, lk. 57.

dada oma meespäevi.¹ Kõik see valmistas pinda munkade väljakihutamisele Tallinnast reformatsiooni perioodil.

Eestist on reformatsiooniaelsest perioodist mõningaid jälgi nn. linnade ketserlusest, mis Engelsi sõnade järgi "oli peamiselt suunatud pappide vastu, kelle rikkusi ja poliitilist seisukohta ta ründas."²

Eestis tegutses ja rajas oma ketserliku õpetuse frantsiskaanelaste kloostri lektor Johannes Hilten aastail 1463.-77. Oma tegevuse Tallinna perioodil 1463.-72. a. suutis ta värvata patriitside hulgast arvuka poolehoidjaskonna. 1934. a. professor P. Johanseni poolt Lübecki linnaarhiivist leitud dokumendist selgub, et "mainitud munk oli enda juurde tõrmanud palju salajasi õpilasi, nii bürgermeistreid, raehärrasid kui ka Tallinna kodanikke."³ Tema õhutatud kohtuprotsessi materjalidest võib välja lugeda, et Hiltenil oli Tallinna raes 18 liikmest 8 poolehoidjat, sealhulgas allusid 4 bürgermeistri st tema mõjule 2.⁴ Kuigi meil on andmeid, et Hilteni tegevus on tekitanud Tallinnas suurt segadust, mille mõju ei vaibunud aastakümnete jooksul, pole meil võimalik vastava materjali puudumise tõttu jälgida tema ühiskondlik-poliitiliste vaadete

¹ Walter-Wittenheim, Dominikaner, lk. 100; Kühnert, Dominikanerkloster, lk. 141.

² Ф. Энгельс, Крестьянская война, lk. 35.

³ Johansen, Hilten, lk. 32, /Vnde dartho heft de ghe-dachte monnick vele heymliker discipulen, beide van bürgermesteren, rathmannen vnde borgeren tho Reualthe sick ghetogen/.

⁴ Ibid., lk. 39-40.

kujunemist antud perioodil. On vaid teada, et ta korraldas vastupidi katoliku kiriku tavadele messe kodanike majades, tulles seega vastu bürgerluse ideaalidele odavast kirikust.¹ Veel 1497. a. hoiatas Liivi- ja Preisimaa frantsiskaanlaste Kustos Henning Schelp Tallinna raadi sõnakuulmatu venna Dideriaes Potgeteri eest, "kuna sellised inimesed ei saa olla teile mingiks suureks kasuks, sest teil ja meil on küllalt hoiatusest, mis kuigi paljude aastate eest toimununa Tallinnas veel praegu kahjuks aktuaalne on."²

Kas selle hoiatuse all mõeldi Hilteni tegevuse kirikuvastast suunda või ta tegevuse avantüristlikku külge, mis ta elu Tallinna perioodil eriti ilmekalt esile tuli, jääb selgusetuks. Nimelt püüdis Hilten võrgutada 19-aastast tütarlast, keda ta vastu selle hooldajate tahet mehele oli pannud, edasi pettis ta oma "õpilastelt" raha välja, ässitas neid protsessima jne.³

Pärast Tartu piiskopikohtu ees tema vastu tõstetud süüdistuste mahapesemist 1471. a. septembris valiti Hilten

¹ Johansen, Hilten, lk. 34.

² Ibid., lk. 47, /wente sodaner lude neyne grote bethe-rynge der juwen mach syn, des gif unde wy wul hebben van eynen vorvorynghe, des noch hute de stadt Revel leider dechtich mach syn, wowol dat vor velen jaren geschen is,/
³

Ibid., lk. 33 jj.

14. augustil 1472. a. Tartu frantsiskaanlaste kloostril "lugejaks vennaks" /legens prater/¹. Ketserlike jutluste tõttu saadeti Hilten 1477. a. Tartust Weimari² /mõnedel andmetel Eisenachi/³, kus ta viibis vangina kohalikkude kloostrisse suletuna kuni surmani 1500. a. Kroonik Friedrich Myconius iseloomustas kirjas Martin Lutherile 1529. a. Hilteni jutlustajategevust järgmiste sõnadega: "Need kellele arm osaks langes teda Liivimaalaste juures, kelledele ta ennustas, näha ja kuulda, arvasid inglit kuulvat."⁴

Hilteni müstilisse vormi valatud õpetust iseloomustasid kirikliku feodalismi vastu suunatud bürgerliku ideoloogia tüüpilised jooned. Paavstile ennustas ta peatset hukkumist türklaste läbi. Rooma, mida ta võrdles apokalyptilise hooraga, pidi purustatavat 1514. või 1518. aastal. 1516. aastaks nägi Hilten ette ühe vastupandamatu munga ilmumist, kes pidi hävitama kloostrid. Ta eitab katoliikliku õpetuse järgi eksisteerivat põhimõttelist vahet ilmalike ja vaimulike vahel. Hilteni seisukohtades, nagu piibli muutmatu kasutamine, oli mõningaid elemente, mis tegid ta sugulaslikuks hilisema luterliku õpetusega.⁵

1 Arbusow, lg. III, lk. 85.

2 Johansen, Hilten, lk. 26.

3 Arbusow, Reformation, lk. 161. Vassar, Katoliku kiriku reaktsioonilisest tegevusest, RAAE, lk. 77.

4 Lemmens, Hilten, lk. 319, /Hiltenius ille tantus olim apud Livonios, quibus praedicavit, ut angelum se audisse putarent, quotquot consessum fuit, illum videre et audire/.

5 Arbusow, Reformation, lk. 160-163.

Hilteni õpetus näib Tartus olevat võitnud laialdast kõlapinda, sest 1485. a. määras paavst Innocentius VIII eribullaga Tartu vikaari dominiiklase Georgius Fabri inkvisiitoriks ülesandega "välja juurida usklike piiridest ketsereid ja eksijaid Tartu piiskopkonnast ja Liivimaa osadest" 1 1505. a. nimetati dominiiklaste magister Simon Falkenhagen Halberstadt'i kloostrist "Liivimaa ja teda ümbritsevate maade inkvisiitoriks." 2

Ka saksa humanismi ideed leidsid tee Eesti linnadesse. Ühest 1510. a. säilinud Vana-Pärnu vaimuliku Petrus Use-nuse kirjast Saare-Lääne piiskopi Orgase sekretärile, hilisemale Tallinna linnakirjutajale, Markus Tierbachile selgub, et viimased olid huvitatud humanistide Rotterdami Erasmuse ja Jakob Faberi teostest. 3

Kõkkuvõtteks võib märkida, et Eesti linnad kuulusid oma sotsiaalselt struktuurilt ja poliitiliselt organisatsioonilt ühte gruppi teiste Läänemere basseini linnadega, kus opositsioon katoliku kiriku vastu oli väga tugev ja kirik suhteliselt nõrk, mistõttu reformatsioon pääses siin hiljem võidule võrdlemisi kerge võitluse tulemusena, kusjuures linnabürgerluse terav vastuolu feodaalidega talupoegade küsimuses lõi eeldused radikaalsete elementide edukaks tegevuseks reformatsiooniliikumises.

1 Walter-Wittenheim, Dominikaner, lk. 151-152, /hereses ac errores in Decesi Tarbaten et Livonie partibus de finibus fidelium exstirpentur.../.

2 Arbusow, Reformation, lk. 159.

3 LUB II - 3, nr. 842.

KOKKUVÕTE

XVI sajandi alguseks kuulus Eesti maa ala kato-liku kiriku ülemaailmsesse süsteemi. Tähtsamaiks kiriklikeks võimukandjaiks olid siin piiskopid /Tartu, Saare-Lääne, Tallinna/, kelle võimuparaadi tähtsaks osaks olid toomkapiitlid. Talurahva ja linnade elanikkonna otses-teks mõjutajateks olid preestrid ehk kihelkonna vaimuli-
kud, kelledele allus olenevalt vastava kiriku jõukusest, terve rida vähema tähtsusega vaimulikke /vikaarid, kap-
lanid jt./. Kiriku mõju rahvamassidesse aitasid kanda rangelt organiseerunud munkade ja nunnade ordud.

Kiriku võimu materjaalseks aluseks olid feodaal-
sed maavaldused, kuid kiriku sissetulekud ei laekunud ainult tema maavaldustest - põhilise osa moodustas nn. kirikukümnis, mida võeti kõikidelt talupoegadelt väga erinevais vormides. XV sajandi teisel ja XVI sajandi esimesel poolel võib täheldada Eestis kirikliku eks-
pluateerimise tugevnemist, mis oli üheks osaks feodaa-
lide klassi üldisest pealetungist talupoegadele seoses nn. pärisorjuse teise väljaandega Ida-Euroopa maades. Kiriku majandusliku surve tugevnemine lõi potentsiaalsed eeldused talupoegade revolutsiooniliseks kirikuvastaseks liikumiseks, kuid teiselt poolt oli ristiusu ideoloogia talupoegade teadvusse juurdunud väga pinnapealselt, mil-
line asjaolu tegi võimatuks mõne ristiusu ideoloogiast

endast lähtuva ketserliku õpetuse leviku eesti talurahva hulgas.

Eesti talurahva võitlus kiriku vastu seisnes peamiselt vanade paganlike töökspidamiste säilitamises, kiriklike rituaalide ignoreerimises ja mõningatel juhtumitel otseses vastuhakus kirikliku võimu esindajaile. Kui ka käsitletaval perioodil on andmeid teatud ristiusu elementide omaksvõtust eesti talupoegade poolt, siis on meil eeskätt tegemist puhtvälise kombelise küljega.

Teise iseloomu katoliku kiriku vastases võitluses omandas opositsioon katoliku kiriku vastu linnades, kuna esiteks linnaelanikkond oli tunduvalt laialdasemalt omaksvõtnud ristiusu ideoloogiat ja teiseks mängisid siin suurt osa mitmed poliitilised tegurid. Viimastest olid tähtsamad linnade /eriti Tallinna/ vastuolu kiriku võimukandjatega blokki astunud feodaalidega põgenenud talupoegade küsimuses ja kiriku püüde saavutada linna üle suuremat /eriti Tartu/ poliitilist võimu. Lisaks neile eeldustele, süvendas kiriku majanduslik surve linnades, püüdu reformeeritud odavama kiriku järgi.

Kuigi katoliku kiriku võimu vähendamisest olid huvitatud kõik linnade sotsiaalsed kihid, siis võitluse teravuse aste kiriku vastu oli tugevam linna eksploateeritavatel kihtidel.

Kõik eelpoolloetletud põhjused tegid võimalikuks ketserlike õpetuste /Hilten/ levikuks juba reformatsioonieelsel perioodil ja hiljem löid soodsa pinna radikaalsete elementide aktiivsuseks reformatsiooni sündmustes.

Teisejärgulise vastuoluna tuleb antud perioodil käsitleda vaimulike ja ilmalike feodaalide huvide kokkupõrget, mille põhjuseks oli eeskätt ilmalike feodaalide püüe laiendada oma valdusi kiriku maade arvel ja mis avaldus tihti võitluses poliitilise ülemvõimu pärast.

KASUTATUD KIRJANDUS

A. Marksismi-leninismi klassikud

- K. Маркс и Ф. Энгельс, Избранные произведения, том II, Госполитиздат 1952.
- K. Marx und F. Engels, Ausgewählte Briefe, Berlin 1953.
- Ф. Энгельс, Крестьянская война в Германии, Москва 1952
- V. I. Lenin, Sotsialism ja usk, Teosed, 10. köide, Tallinn 1952
- V. I. Lenin, A. M. Gorkile, Teosed, 35. köide, Tallinn 1955.

B. Arhiivimaterjalid

- Besti NSV Riiklik Ajaloo Keskarhiiv, f. 1, nim. A-3, s.-ü. 854; Rupwurmi registrid.
- Tallinna Linna ja Harju rajooni Arhiiv, f. 230, nim. a, s.-ü. Bm - 23; Kullamaa vakuraamat.

C. Publitseeritud allikmaterjalid

- AR = Akten und Rezesse der livländischen Ständetage; Bd. I Riga 1907.; Bd. III Riga 1910.; hrsg. von Oskar Stavenhagen.
- Arbusow, L. /Jun./, Die all^llivländischen Bauerrechte, hrsg. von - , Mitteilungen aus der livländischen Geschichte, Bd. 23. Riga 1924-26.
- Bfl = Est- und livländische Brieflade, hrsg. von Toll, Bunge und Toll, Erster Teil, Dänische und Ordenszeit; Bd. I Reval 1856; Bd. II Reval 1887.
- Blumenfeldt, E., Saare-Lääne piiskopkonna visitatsiooniprotokolle a. 1519-1522, Ajalooline Ajakiri, XII aastakäik, lk. lk. 44-55, 116-125, 160-164, Tallinn, 1933.

Ewers, J. Ph. 6, Das Herzogthums Ehsten Ritter- und Land-Rechte, hrsg. durch -, Dorpat 1821.

GU = Livländische Güterurkunden; Bd. I /1207-1500/, hrsg. von Bruiningk, H. und Busch N., Riga, 1908; Bd. II /1500-1545/, hrsg. von Bruiningk, H., Riga, 1923.

Johansen, P., Beiträge zur älteren estnischen Agrargeschichte, hrsg. von -, Beiträge zur Kunde Estlands, H. 13, lk. 144-157, H. 14, lk. 16-33, Reval 1928.

Johansen, P., Keila kirikuvööründrite arveraamat 1472-1553, toim. Dr. -, Tallinna 1926.

Johansen, P., Die Estlandliste des Liber census Daniae, Kopenhagen - Reval, 1933.

Johansen, P. Vanem Tallinna Jaani haigenaja vakuraamat 1435-1507, toim. Dr. phil. -, Tallinna linna arhiivi väljaanded, IV järg, Tallinn 1925.

Johansen, P. Eestikeelsed märkmed kahes dominiiklaste kloostri raamatus Tallinnas, Eesti keel 1929, lk. 89-97, Tartu 1929.

Lemmens, L., Urkundenbuch der alten sächsischen Franziskanerprovinzen, Bd. I, Die Observantenkustodie Livland und Preussen, Düsseldorf 1913.

LG. = Livlands Geistlichkeit vom Ende des 12. bis ins 16. Jahrhundert; Jahrbuch für Genealogie, Heraldik und Sphragistik; Bd. VIII, Mitau 1902; Bd. X Mitau 1904; Bd. XVI, Mitau 1913; III Nachtrag, Mitau 1913.

LUB = Liv-, Est- und Kurländisches Urkundenbuch; I Abteilung, Bd. 1-12, Reval, Riga, Leipzig 1853-1910; II Abteilung, Bd. 1-3, Riga, Moskau 1900-1914.

Napiersky, C., Index corporis historico-diplomatici Livoniae, Esthoniae, Curoniae; Zweiter Teil vom Jahre 1450 bis zum Jahre 1631 incl., mit einigen Anhängen; Reval und Dorpat 1835.

Paucker, H.R., Ehstlands Geistlichkeit in geordneter Zeit- und Reihenfolge, hrsg. von -, Reval 1849.

- Plaesterer, A., Das Revaler Pergament Rentenbuch 1382-1518, hrsg. v. - , Publicationen aus dem Revaler Stadtarchiv V, Reval 1930.
- Russov, B., Chronica der Prouintz Lyfflandt, Scriptores rerum Livonicarum, Bd. II, Riga und Leipzig 1848.
- Schirren, C., Fünfundzwanzig Urkunden zur Geschichte Livlands im dreizehnten Jahrhundert, hrsg. von - , Dorpat 1866.
- Schneider, P., Aus dem Denkelbuch der Stadt Neu-Pernau, hrsg. von - , Sitzungsberichte der Altertumforschenden Gesellschaft zu Pernau, Bd. 2, lk. 103-127, Pernau 1901.
- Stryk, L., Beiträge zur Geschichte der Rittergüter Livlands, Bd. 1, Dorpat 1877.
- Tallinna turberaamat 1515-1626, Tällinna linnaarhiivi valjaanded, nr. 9, Tallinn 1939.
- Taube, M., Archiv des uradeligen Geschlechts Taube, sonst Tuve genannt, hrsg. von - ; 1. Abt., St. Petersburg 1910; 2. Abt. Dorpat 1911.
- Wartberge, Hermann de, Chronica Livoniae, hrsg. von Strehlke, E., Scriptores rerum Prussicarum, Bd. 11, lk. 9-78, Leipzig 1868.
- Winkler, R., Der estländische Landkirchenvisitator David Dubberch und seine Zeit /1584-1603/, Reval 1909.

D. Teaduslikud uurimused
=====

- Amelung, F., Geschichte der Revaler Schwarzenhäupter von ihrem Ursprung an bis auf die Gegenwart, Lieferung 1: Die erste Blüthezeit von 1399 - bis 1557, Reval, 1885.
- Arbusow, L., Die Beziehungen des deutschen Ordens zum Ablasshandel seit dem 15. Jahrhundert, Riga 1910.
- Arbusow, L., Die Einführung der Reformation in Est-, Liv- und Kurland, Leipzig, 1921.
- Arbusow, L. Reformationsgeschichtliche Forschung und Darstellung in Lettland und Estland, Archiv für Reformationgeschichte 1939, Jahrgang 36., lk. 156-165.

- Berendts, A.; Johann von Blankenfeld, Erzbischof von Riga, Bischof von Dorpat und Reval; Baltische Monatsschrift, Bd. 43-44, Riga 1902.
- Bienemann, F., Die Anfänge unserer Reformation im Lichte der revaler Rathsarchivs, Baltische Monatschrift, Bd. 29, lk. 431-460, Riga 1882.
- Bienemann, F., Aus Livlands Luthertagen, Reval 1883.
- Blumenfeld, E., Saaremaa ajalugu, koguteos: Eesti, k. 6, lk. 263-350, Tartu 1934.
- Blumenfeld, E., Läänemaa poliitiline ja halduslik jaotus keskajal, koguteos: Eesti, k. 8, lk. 268-274, Tartu 1938.
- Bosse, H., Der livländische Bauer am Ausgang der Ordenszeit /bis 1561/; Mitteilungen aus dem Gebiete der Geschichte Liv-, Est- und Curlands; Bd. 24, lk. 282-511, Riga 1933.
- Brachmann, W., Die Reformation in Livland; Mitteilungen aus dem Gebiete der Geschichte Liv-, Est- und Curlands; Bd. 5, lk. 1-266, Riga 1850.
- Carblom, G., "Entwurf zur Kirchen- und Religionsgeschichte Ehstlands," verfasst 1792. von -, fortgesetzt bis auf unsere Tage von Dr. C.J.A. Paucker, Reval 1850.
- Eesti rahva ajalugu, l. k., toim. A. Oinas, J. Libe, J. Vassar, H. Sepp, Tartu 1932.
- Eesti ajalugu, R.K., toim. H. Kruus, Tartu 1937.
- Eesti majanduslugu, l. k., toim. H. Sepp, Tartu 1937.
- Eesti NSV ajalugu, l. k., toim. A. Vassar, Tallinn 1955.
- Freymuth, O., Tartu linn orduajal, kogumik: Tartu, Tartu 1927.
- Freymuth, O., Das Jungfrauen-Kloster zu St. Klaren in Dorpat, Beiträge zur Kunde Estlands, Jahrgang XVII, H. 1, lk. 1-34, Reval 1931.
- Gernet, A., Verfassungsgeschichte des Bisthums Dorpat bis zur Ausbildung der Landstände, Verhandlungen der Gelehrten Estnischen Gesellschaft, Jahrgang XVII, Jurjew /Dorpat/ 1896.
- Habel, E., Mittelälteinisches Glossar, hrsg. von -, Paßerbörn 1931.
- Hansen, G., Die ehemaligen Kirchen und Klöster Revals, Reval 1885.

- Hasselblatt, R., Kirchliche Einnahmen in Altlivland, Baltische Monatsschrift, Bd. 35, lk. 169-185, Reval 1888.
- Hausmann, R., Der Silberschatz der St. Nikolaikirche zu Reval, Mitteilungen aus dem Gebiete der Geschichte Liv-, Est- und Kurlands, Bd. 17, Riga 1900.
- Hausmann, Ueber die ältesten Kirchen- und Stadtbücher in Pernau, Sitzungsberichte der Altertumforschenden Gesellschaft zu Pernau, Bd. 3, lk. 94-99, Pernau 1904.
- Helmsing, J. Th., Die reformationgeschichte Livlands in ihren Grundzügen dargestellt von -, Riga 1868.
- Helmsing, J. Th., Uebersichtliche Darstellung des Wichtigsten aus der Kirchengeschichte der russischen Ostseeprovinzen, Riga 1875.
- Johansen, P., Siedelung und Agrarwesen der Esten im Mittelalter, Verhandlungen der Gelehrten Estnischen Gesellschaft, Bd. 23, Dorpat 1925.
- Johansen, P., Ordensmeister Plettenberg in Reval, Beiträge zur Kunde Estlands, Bd. 12, Reval 1926/27.
- Johansen, P., Johann von Hiltten in Livland, Archiv für Reformationgeschichte, Jahrgang 36, H. 1/2, Leipzig 1939.
- Johansen, P., Deutsch und Undeutsch im mittelalterlichen Reval, Sonderabdruck aus "Volksforschung", Bd. 3, H. 1, 1939.
- Korhonen, A., Viron vapaista talonpojista, Historiallinen aikakauskirja, Helsinki 1923.
- Korhonen, A., Vakkalaitos, Historiallisia tutki muksia, julkaissut Suomen historiallinen seura, VI nide, Helsinki 1923.
- Kuujo, E. O., Die rechtliche und wirtschaftliche Stellung der Pfarrkirchen in Alt-Livland, Suomalaisen Tiedeakateman Toimituksia, Sarja B, Nide 79, 2, Helsinki 1953.
- Kühnert, E., Das Dominikanerkloster zu Reval, Beiträge zur Kunde Estlands, Bd. 12, H. 1-3, Reval 1926/27.
- Laakmann, H., Das mittelalterliche Kirchenwesen Neu-Pernaus, Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft 1922, lk. 124-147, Dorpat 1923.

- Lemmens, L., Geschichte der Observantenkustodie Livland und Preussen, Beiträge zur Geschichte der sächsischen Franziskanerprovinz vom Heiligen Kreuze, Bd. 6, Düsseldorf 1913.
- Lemmens, L., Der Franziskaner Johannes Hilten, Römische Quartalschrift, Bd. 37, lk. 315-347, Roma 1929.
- Ligi, H., Teoorjuslikust mõisamajandusest Eesti alal XVI sajandi keskel, ENSV TA Toimetised, Ühiskonnateaduste Seeria 1958, nr. 2., lk. 84-98, Tallinn 1958.
- Ligi, H., Üksjalgadest Eesti alal XVI sajandi keskpaiku, ENSV TA Toimetised, Ühiskonnateaduste Seeria 1958, nr. 1, lk. 16-29.
- Ligi, H., Eesti talurahva olukord ja klassivõitlus Liivi sõja ajal /1558-1561/, Dissertatsioon ajaloo-teaduste kandidaadi kraadi taotlemiseks, käsikiri Eesti NSV TA Keskraamatukogus, Tallinn 1958.
- Mikwitz, G., Aus Revaler Handelsbüchern, Societas Scientiarum Fennica, commentationes Humanarum Litterarum IX, 8, Helsingfors 1938.
- Moora, A., Eestlaste muistsest usundiist, kogumik: Religiooni ja ateismi ajalooest Eestis /RAAE/, lk. 7-41, Tallinn 1956.
- Niitemaa, V., Die undeutsche Frage in der Politik der livländischen Städte im Mittelalter, Suomalaisen Tiedeakatemia Toimituksia, Sarja B, Nide 64, Helsinki 1949.
- Plaesterer, A., Das Alt-Revaler Gewerbe der Pistemaker, Beiträge zur Kunde Estlands, Bd. 13, Reval 1928.
- Pohrt, O., Zur Frömmigkeitgeschichte Livlands zu Beginn der Reformationszeit, Riga 1925.
- Pohrt, O., Reformationsgeschichte Livlands, Schriften des Vereins für Reformationsgeschichte, Jahrgang, H. 2, nr. 145, Leipzig 1928.
- Richter, A.V., Geschichte der dem russischen Kaisertum einverleibten deutschen Ostseeprovinzen, Bd. 2., Theil 1, Riga 1858.
- Ripke, J.N., Die Einführung der Reformation in den baltischen Provinzen und Dr. Martin Luthers persönliche Beziehungen zu derselben, Mitteilungen und Nachrichten für die evangelische Kirche in Russland, Bd. 39, lk. 449-519, St. Petersburg 1883.

- Schiemann, Th., St. Nicolaus in Reval, Preussische Jahrbücher, Bd. 59, lk. 581-595, Berlin 1887.
- Schiemann, Th., Materialien zur Geschichte der Reformation in Riga und Reval, Beiträge zur Kunde Estlands, Bd. 4, lk. 65-82, Reval 1894.
- Schiller, K.; Lübben, A., Mittelniederdeutsches Wörterbuch, Bd. 1-6, Bremen 1875-1881.
- Schirren, C., Bischof Johann von Münchhausen, Baltische Monatsschrift, Bd. 28, lk. 1-37, Riga, Moskau 1881.
- Schmidt, O., Geschichte des Kirchenpatronats in Livland, Dorpater Juristische Studien, Bd. 3, lk. 37-75, Jurjew /Dorpat/ 1894.
- Schnöring, W., Johannes Blankenfeld, Halle 1905.
- Schwabe, A., Grundriss der Agrargeschichte Lettlands, Riga 1928.
- Sild, O., Eesti kirikulugu, Tartu 1938.
- Otackelberg, F., Der Landbesitz im Kreise Pernau zur Ordenszeit, Sitzungsberichte der Altertumforschenden Gesellschaft zu Pernau, Bd. 8, Pernau 1926.
- Stavenhagen, O., Freibauern und Landfreie in Livland während der Ordensherrschaft, Beiträge zur Kunde Estlands, Bd. 4, lk. 295-342, Reval 1894.
- Süvalep, A., Narva ajalugu, k. 1., toim. A. Soom, Narva 1936.
- Transehe-Roseneck, A., Zur Geschichte des Lebenswesens in Livland, Mitteilungen aus dem Gebiete der Geschichte Liv-, Est- und Kurlands, Bd. 17, Riga 1903.
- Usupuhastus eestlaste maal 1524-1924, koguteos, Tartu 1924.
- Vassar, A., Katoliku kiriku reaktioonilise osast eesti rahva ajaloo XII-XVI sajandil, kogumik: Religiooni ja ateismi ajaloo eestis, lk. 42-80, Tallinn 1956.
- Walther-Wittenheim, G., Die Dominikaner in Livland im Mittelalter, Roma 1938.
- Григорьян, Ю.М., К вопросу об уровне экономики, о характере реформации и крестьянской войны в Германии, Вопросы истории, № 1, 1958
lk. 123-139.
- Сказкин, С.Д., Основные проблемы так называемого "второго

издания крепостничества" в средней и восточной Европе, Вопросы истории, № 2, 1958, lk. 96-119.

Смирин, М.М., О характере экономического подъема и революционного движения в Германии в эпоху Реформации, Вопросы истории, № 6, 1957, lk. 82-101.

Стам, С.М., Чем же в действительности была реформация в Германии, Вопросы истории, № 4, 1958, lk. 100-113.

Чайковская, О. Т., Вопрос о характере Реформации и Крестьянской войны в Германии в советской историографии последних лет, Вопросы истории, № 12, 1956, lk. 129-143.

Эпштейн, А.Д., К вопросу о Реформации и Крестьянской войне в Германии как первой буржуазной революции, Вопросы истории, № 8, 1957, lk. 118-142.

Märkused

=====

Viidetes on kasutatud teoste pealkirja allakriipsutatud osa. Kus allakriipsutust ei esine, on pealkiri viidetes ära toodud täielikult.

Kasutatud lühendid:

- Abt. - Abteilung /osa/;
- Bd. - Band /köide/;
- f. - fond;
- H. - Heft /vihik/;
- hrsg. - herausgegeben /välja annud/;
- Ibid. - Ibidem /sama/;
- incl. - inclusive /kaasa arvatud/;
- jun. - junior /noorem/;
- k. - köide;
- l. - leht;
- lk. - lehekülg;

- nim. - nimistu;
- op. cit. - opus citatum;
- p. - punkt;
- RAKA - Riiklik Ajaloo Keskarhiiv;
- sen. - senior /vanem/;
- s.-ü. - säilitusühik;
- TLA - Tallinna Linna Arhiiv;
- v. - vihik.

SISUKORD

Sissejuhatus	lk. 2 - 11
I Katoliku kiriku poliitiline organisatsioon ja feodaalne maavaldus Eestis reformatsioonieelsel perioodil	12 - 14
II Katoliku kirik - eesti talurahva ekspluateerija	25 - 44
III Eesti talurahva võitlus katoliku kiriku vastu reformatsioonieelsel perioodil	45 - 61
IV Ilmalike feodaalide vastuolud katoliku kirikuga	62 - 70
V Vastuolud katoliku kirikuga Eesti linnades reformatsioonieelsel perioodil	71 - 85
Kokkuvõte	86 - 88
Kasutatud kirjandus	89 - 97